

DRUGA GLAVA

PRODOR U DOLINU VRBASA
T U PROZORSKU KOTLINU

Deo prvi

OSLOBOĐENJE GORNJEG VAKUFA I PROZORA

1. — Uslovi za prodor brigada u dolinu Vrbasa

Situacija na području Prozora, Travnika, Bugojna i Kupresa je početkom jula takva da su se grupi proleterskih brigada nudili povoljni uslovi da brzim nastupanjem ovlada čitavim nizom naselja u dolini Rame i gornjeg toka Vrbasa i da, zatim, prenese dejstva na zapad — ka Kupresu, Duvnu, Livnu i Glamocu, ili na severozapad — ka Jajcu i Mrkonjić-Gradu. Relativno slabe posade u Prozoru, Kreševu, Sebešiću, Fojnici, Gornjem i Donjem Vakufu pa i u Bugojnu, ne bi se mogle suprotstaviti naletu proleterskih brigada, a pomoć sa drugih područja nije se mogla očekivati u skoro vreme i u većem obimu. Pogotovo ne od Italijana i Nemaca.

Italijani su upravo napustili III zonu i dobrim delom II zonu, prikupivši svoje trupe u mestima duž obale i u njenom neposrednom zaleđu. Čak ni nova opasnost usled kretanja proleterskih brigada kroz III zonu nije uticala na italijanske komande da obustave povlačenje svojih posada i povrate svoje trupe u tek napuštene garnizone. Situacija se iz dana u dan sve više pogoršavala: krajiške, ličke i dalmatinske partizanske jedinice su pojačavale svoju aktivnost, šireći oslobođena područja, a sa istoka se k njima kretala grupa proleterskih brigada. Bilo je očigledno da će situacija još teža biti ukoliko se ne preduzmu odlučnije mere. Za nekoliko dana moglo je doći do spajanja velike grupe koja je izbila na komunikaciju Sarajevo — Mostar, sa nesumnjivom namerom da prodiše dalje na zapad, i partizanskih snaga u Dalmaciji, zapadnoj Bosni i Lici. U tom bi se slučaju — kako su Italijani cenili — val ustaničke borbe proširio na čitavu teritoriju u zaleđu obale i ugrozio bi pozicije okupatora u tom delu Balkana. Uprkos takvoj situaciji i nepovoljnim posledicama koje su iz nje mogle proizaći, Italijani nisu bili u stanju da se angažuju u ofanzivnim operacijama protiv

grupe proleterskih brigada. Tih dana oni su činili ogromna naprezanja na ostalim ratištima: u Tripolisu, u severnoj Africi, u jeku je bila velika ofanziva u kojoj su učestvovala njihove brojne snage, a trebalo je, na zahtev Nemaca, uputiti na istočni front još dva korpusa, od kojih jedan alpski¹. Uporedo s tim postojala je bojazan od eventualnog iskrcavanja saveznika u Francusku, te je trebalo držati jače snage i na teritoriji Italije, posebno u njenom severozapadnom delu.

Zbog svega toga, italijanska Vrhovna komanda je bila prinuđena da izvesne snage sa Balkana prebaci u Italiju »gde će odmah biti namenjene za poznatu pretpostavku na zapadu«³. Ona je 11. jula naredila Guverneratu Crne Gore da stavi na raspolaganje pešadijsku diviziju »Taro«, alpsku diviziju- »Pusterija« i 1. alpsku grupu »Vale«, koje će biti repatrirane u

¹ Na istočnom frontu se od jula 1941. godine nalazio italijanski Ekspedicioni korpus, jačine tri divizije. Krajem proleća 1942. rešeno je da se uputi 8. armija pod komandom generala Itala Gariboldija. Od juna do kraja avgusta prebačeni su na području Harkova i Staljina 2. armijski korpus, od tri divizije, Alpski armijski korpus, takode jačine tri divizije, i jedna pešadijska divizija za obezbeđenje pozadinskih komunikacija. Zajedno sa trupama koje su se već tamo nalazile, ukupno je na istočnom frontu bilo 220.000 vojnika i 7.000 oficira (»Italijanska 8. armija u drugoj odbrambenoj bitki na Donu«, Istorijsko odeljenje Generalštaba vojske, Rim. 1946, str. 5, 6).

² Na sastanku u Gorici 31. jula Musolini je, pred najvišim vojnim rukovodiocima, rekao sledeće:

»Ne možemo držati toliko divizija na Balkanu. Trebalo bi da pojačamo snage na zapadnoj granici i u Tripolitaciji. Sada Balkan predstavlja za nas trošenje i bilo bi potrebno smanjiti ovaj raspored« (Zapisnik s konferencije, Arhiv VII, k. 91, br. reg. 16/3a-l).

³ Pod »pretpostavkom na zapadu« podrazumevalo se angažovanje u Francuskoj. Još 30. aprila, na sastanku Hitlera i Musolinija u Berhtesgadenu, bilo je reči o potrebi da Italijani drže spremne snage za ulazak u Francusku. Načelnik Glavnog generalštaba italijanske vojske maršal Ugo Kavalero, koji je prisustvovao tom sastanku, ovako je zabeležio u svom dnevniku razgovor o tom pitanju:

»Hitler: Iskrcavanja na francusku obalu, naročito u Bretanji i u Normandiju, kad bi uspela, ne bi bila ništa manje opasna. Preduzete su mere. Ali, ima malo potrebnih snaga na raspolaganju jer treba da se izvrši grupisanje na istoku. Zato je neophodno potrebno da Italija bude spremna na zapadnoj granici radi nastupanja u okupiranu Francusku sa odgovarajućim snagama, od kojih bar jednom oklopnom divizijom. Duče uverava da će se za tu svrhu raspolagati sa osam divizija, od kojih jednom oklopnom. I kad bi se nešto desilo u severnoj Africi trebalo bi odmah nastupati protiv evropske Francuske«.

I u jednom telegramu koji je načelnik Generalštaba uputio 20. jula generalu Maljiju, da bi ga ovaj uručio Musoliniju, govorilo se o problemu Francuske koji stvara mnogostruke zadatke većeg zamašaja, zbog čega bi »našem eventualnom nadiranjju na teritoriju evropske Francuske trebalo dati odlučan karakter snage, kao što je to Duče u više navrata uporno zahtevao« (Ugo Cavallero, »Comando Supremo«, Cappelli editore, Bologna, 1948, str. 251 i 292).

toku jula i avgusta, a Komandi 2. armije izdala naredenje da Guverneratu Crne Gore ustupi dve divizije (pešadijsku »Peruda« i alpinsku »Taurinenze«⁴.

Usled mnogostruko povećanih potreba na više ratišta, Italijani su nerado gledali na upućivanje svojih divizija na istočni front, jer je ono povlačilo za sobom smanjivanje efektiva i na takvom ratištu kao što je jugoslovensko, gde su i već postojeće snage bile nedovoljne da uguše partizanski ustanak". Zbog toga su oni pokušali da kod Nemaca izdejstvuju saglasnost da se obustavi ili odloži slanje 8. armije na istočni front. U predlogu upućenom Dučeu, Vrhovna komanda je to obrazložila ovako:

»Povećane obaveze koje proizlaze i koje će proizlaziti iz situacije na Balkanu i kampanje u Egiptu i iz sada već hitnih zahteva s nemačke strane da budu spremne operacije prema zapadu, uz odgovarajuću potrebu da se i u Tripolisu izvrše pojačanja, menjaju iz osnova pretpostavke prema kojima je određen broj naših snaga koje treba uputiti u Rusiju. U stvari:

1) Hrvatska (misli se na NDH — prim. M. L.) i Slovenija zahtevaju još jake snage a, štaviše, postoje određeni zahtevi od

⁴ Naredenje Vrhovne komande od 11. jula 1942 (Arhiv VII, k. 258, br. reg. 18 4). Divizija »Peruda«, jačine 9.375 vojnika i oficira, prevezena je za Kotor u drugoj polovini jula (Arhiv VII, k. 259, br. reg. 23/4-2,⁵ 30/4-2).

⁵ Komandant 18. armijskog korpusa je u svom izveštaju od 13. jula pisao komandantu 2. armije da je situacija u Dalmaciji otežana »usled pojačanog pridolaženja ustaničkih formacija na graničnu zonu naše okupacije« i da mu nedostaje dovoljno trupa koje bi mogle izvršavati brojne zadatke oko zaštite »granica«, pruga, puteva i obala, tim pre što je poslednjih meseci morao da uputi osam bataljona i dva artiljerijska diviziona, a predstojao je odlazak još sedam bataljona i dva divizion sa divizijom »Peruda«. »Zbog toga«, zaključio je komandant 18. korpusa, »pogoršanje situacije i osetno smanjenje snaga očigledno ne nalaze kompenzaciju u smanjenju okupirane teritorije, tako da se opšta situacija na ovom sektoru može smatrati pogoršanom« (Arhiv VII, k. 259, br. reg. 4/4).

Prepuštivši teritoriju u dubljoj unutrašnjosti trupama NDH, Italijani su osećali olakšanje što su se oslobodili ustaničkih područja, na kojima su u toku protekle zime i proleća pretrpeli tako velike gubitke i bili izloženi krupnim teškoćama i iskušenjima, i što su brigu oko suzbijanja partizana prepustili vojnim vlastima NDH. Njih je naročito brinula situacija u anektiranom delu Dalmacije i u neposrednom zaleđu, pošto se već počeo osećati pritisak bosanskih i dalmatinskih partizanskih jedinica sa Dinare i Biokova, zbog čega su morali da odlože povlačenje svog garnizona iz Imotskog, a približavanje grupe brigada je pretilo da još više poveća tu opasnost i dovede u pitanje bezbednost obale.

U takvoj situaciji komandant 18. korpusa i guverner Dalmacije su smatrali da odlazak svakog bataljona sa teritorije Dalmacije još više slabi bezbednost te »njihove« pokrajine, te su činili napore da to spreče. Vrhovna komanda ih je, međutim, 19. jula izvestila da je načelnik Generalštaba konferisao s komandantom 2. armije i da je maršal Kavalero »naročito ispitao situaciju Dalmacije i izdao odgovarajuće naredenje komandantu Superslode, koji će se starati da se preduzmu potrebne mere« (Arhiv VII, k. 259, br. reg. 12/4).

•strane Nemaca u pogledu zaštite teritorije gde su oni zainteresovani za iskorišćavanje industrijskih sirovina u predelima koji su nama povereni (reč je o zaštiti rudnika boksita na području Mostara i Širokog Brijega — prim. M. L.).

2) Obaveze koje su nastale usled egipatske kampanje izgledaju sve to većeg obima, kao što se to vidi iz Dučeovih uputstava.

3) Problem Francuske, koji ne samo što nije rešen već stvara mnogostruke zadatke većeg zamašaja koji nisu bili uzeti u obzir u tim pretpostavkama ...

Ja osećam dužnost da predočim Duče, ne želeći da prejudiciram krajnju odluku, da je potrebno podvrći svestranom ispitivanju odgađanje odlaska Alpinskog korpusa.«⁶

Zahtevi Italijana nisu bili usvojeni. Alpinski korpus je morao da ode u Rusiju. Zbog toga su morale biti povučene i predviđene snage iz Jugoslavije. Razumljivo je da su se u takvoj situaciji italijanske trupe u Jugoslaviji morale ograničiti na defanzivan stav, odnosno na osiguranje obale i bližeg zaleđa, dok su dublju unutrašnjost prepustile oružanim snagama NDH i četnicima.

Ta je okolnost pogodovala nastupanju proleterskih brigada u pravcu zapadne Bosne: olakšavala im je kretanje kroz tzv. III zonu, i omogućavala da lakše uništavaju slabo posednute ustaško-domobranske garnizone.

Grupi proleterskih brigada nije tih dana, sve dok je nastupala kroz italijansku okupacionu zonu, pretila ozbiljnija opasnost ni od Nemaca. Jedino je severna kolona, koja se kretala graničnim delom nemačke zone, mogla da naiđe na intervenciju nemačkih trupa. Nemački štabovi, međutim, nastojali su da otkriju pravac daljeg nastupanja grupe brigada, u kom cilju su budno pratili njeno kretanje i na italijanskoj teritoriji, jer su bili svesni da će se nepovoljni razvoj sa one strane demarkacione linije negativno odraziti i na situaciju u njihovoj zoni. U Jajce je tih dana iz Banje Luke stigao obaveštajni oficir Štaba 714. divizije i od pukovnika Šimića zatražio obaveštenja o stanju u njegovoj operativnoj zoni i o merama da se suzbije dalje nadiranje partizana na severozapad, ka Jajcu i dolini Sane⁷.

Vrhovni komandant oružanih snaga Jugoistoka, redovno -obaveštavan o događajima u vezi sa kretanjem grupe brigada i sa odlaskom italijanskih trupa iz čitavog niza garnizona, bio je zabrinut zbog situacije koja je krajem juna i početkom jula nastala u III zoni, jer je ocenio da će teritorija napuštena od Italijana postati novo žarište ustanika. O tome je on još 2. jula obavestio Vrhovnu komandu, izrazivši svoju uznemirenost zbog

* Ugo Cavallero, »Comando Supremo«, str. 292.

⁷ Arhiv VII, k. 195, br. reg. 3/9-1.

napuštanja prostranog područja južno od demarkacione linije od strane trupa 2. italijanske armije. Po njegovom mišljenju, razlozi kojima su Italijani pravdali taj svoj odlazak — da su, navodno, uz pomoć četnika smirili svoju okupacionu zonu — nisu bili opravdani. On je, dalje, izneo svoje uverenje da snage NDH, koje treba da ih zamene, nisu dorasle komunističkim jedinicama s kojima će se neizbežno sukobiti. Prodor velike grupe partizana preko demarkacione linije, do kojeg je upravo tih dana došlo, potvrdio je bojazan da će se situacija pogoršati i da od smirenja zemlje neće biti ništa. Po mišljenju komandanta Jugoistoka, opasnost od prenošenja dejstava u nemačku okupacionu zonu postala je bliska i ozbiljna i mogla je da ugrozi bezbednost područja oko Sarajeva, Jajca i Prijedora, važnih za nemačku ratnu privredu. Da bi otklonio tu opasnost, on je namestavio da posle uništenja partizanskih snaga na Kozari, gde je već bila pri kraju velika ofanziva, spreči prelazak partizanskih jedinica iz italijanske u nemačku okupacionu zonu⁸.

Ocenjujući da se situacija u središnjem delu Jugoslavije sve više pogoršava, komandant oružanih snaga Jugoistoka izdao je 12. jula direktivu o vođenju borbi protiv partizana. Polazeći od konstatacije da je operacija borbene grupe »Zapadna Bosna« urodila plodom i dovela do uništenja partizanskih snaga na Kozari i Prosari, on u direktivi ukazuje na to da je situacija iznenada dobila vrlo nepovoljan obrt zbog nadiranja proleterskih brigada duž demarkacione linije. Novonastalu situaciju i zadatke nemačkih trupa on je ovako precizirao:

»Brzim napuštanjem skoro cele III zone i delova II zone od strane italijanskih trupa prepuštena je ustanicima puna sloboda kretanja u ovim oblastima. Upućivanje slabih hrvatskih posadnih jedinica u te oblasti neće biti uspešna protivmera.

Težnja ustanika je da sa prostorije južno od Bos. Novog, San. Mosta, južno od Jajca i jugozapadno od Sarajeva prodru na sever i severozapad, možda najpre s namerom da rasterete okružene bande na Kozari, ali je verovatna i namera da sa Grmeč-planine osvoje Samaricu planinu a odatle i prostor oko Petrinje i tako stvore neprekidnu ustaničku prostoriju.

Ovim bi od ustanika bila ugrožena dolina Save, pa i prostor oko Zagreba, gde se stiču sve važne komunikacije od životnog interesa za Nemce i Hrvate.

Zbog proširenja aktivnosti bandi severno od Save i sve jače izraženog vezivanja glavnih italijanskih snaga u severozapadnoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Sloveniji i u drugim delovima na jadranskoj obali, ne može se više računati na zajedničko sadejstvo nemačkih, italijanskih i hrvatskih snaga, sem u prostoru oko Karlovca...

Prema tome, za komandujućeg generala i zapovednika Srbije ostaje nepromenjeno naređenje u odnosu na Srbiju i Hrvatsku:

⁸ Izveštaj komandanta oružanih snaga Jugoistoka od 2. jula Vrhovnoj komandi (E. Vishaupt, str. 225 originala).

osiguranje operativno važnih veza, obezbeđenje i korišćenje rudnih nalazišta, industrijskih postrojenja i privrednih centara od životnog interesa za nemačku ratnu privredu ...

U Srbiji se sadanja smirenost ima održati pokretnim rezervama ... Naročito se ukazuje na osiguranje operativno važnih železničkih linija Zemun — Šolun s obzirom na razvoj situacije u severnoj Africi.

U Hrvatskoj treba pre svega težiti da se neposredno posle akcije u zapadnoj Bosni spreči formiranje nove povezane oblasti ustanika...

Priliv ustanika iz italijanskih oblasti ima se sprečiti zauzimanjem i uređenjem uporišta na prilazima južno od Bos. Novog, Sanskog Mosta, Banje Luke (Varcar-Vakuf,⁹ Jajce, Donji Vakuf), jugozapadno i jugoistočno od Sarajeva, a ujedno time obezbediti izviđačku delatnost u italijanskom prostoru i osigurati vezu sa hrvatskim posadama u III zoni.

Pokretnom borbom treba sprečiti spajanje bandi i u drugim od Nemaca okupiranim delovima Hrvatske i severno od Save. Pri tome treba prvenstveno, po mogućstvu, očistiti od bandi planine neposredno severno od železničke pruge Zagreb — Beograd ... »¹⁰

U direktivi komandanta Jugoistoka najveća je pažnja pridana zbivanjima u Bosni i Hrvatskoj. Svesni da zbog povlačenja italijanskih trupa prema jadranskoj obali i angažovanja snaga u drugim oblastima zemlje ne može doći do neke koordinirane operacije nemačko-italijanskih snaga protiv grupe proleterskih brigada, Nemci su se ograničili na defanzivan stav, na stvaranje zaprečne linije duž demarkacione linije, kako bi onemogućili nadiranje partizana u njihovu zonu. Situacija se za njih jako komplikovala, stanje u Bosni nije im više predstavljalo jedinu brigu. Trebalo je rešavati i druge probleme, izazvane pojačanom aktivnošću partizanskih snaga severno od Save: u Slavoniji i Sremu.

Zbog svega toga, Nemci nisu mogli da se suprotstave nastupanju proleterskih brigada sve dok one ne budu dublje zakoračile preko demarkacione linije. I tako su se, sticajem prilika, pred proleterskim brigadama, kada su one pripremale nadiranje ka dolini Vrbasa i Prozorskoj kotlini, našle samo trupe NDH, brojno dosta slabe, lišene pomoći Italijana i Nemaca (pomoć im je mogla stići jedino od ustaških i domobranskih jedinica sa drugih područja, ali tek kroz nekoliko dana).

Svesni teškoća s kojima su se sukobili, ustaško-domobranski komandanti su neprestano tražili pomoć, upozoravajući na dalekosežne posledice ako se ne zaustavi prodor ove jake partizanske grupe. Posle zbunjenosti, neizvesnosti i nagađanja o namerama partizana i pravcu njihovog nastupanja, oni su sve

⁹ Ustaše su tako nazivale Mrkonjić-Grad .

¹⁰ Borbena direktiva komandanta oružanih snaga Jugoistoka od 12. jula (E. Vishaupt, str. 232—234 originala).

više verovali da će proleTERSke brigade nastaviti kretanje na zapad, preko Vrbasa, u pravcu Kupresa i Janja¹¹.

S pravom se neprijatelj bojao napada partizana na Prozor^ Bugojno, Gornji i Donji Vakuf i Kupres. Ako bi pala ta mesta, u čitavom srednjem delu NDH nastupila bi vrlo teška situacija, koja bi se mogla negativno odraziti u srednjoj i zapadnoj Bosni, u Dalmaciji, pa i u udaljenijim oblastima Hrvatske. Bilo je jasno da treba preduzeti hitne i efikasne mere da se zaustavi nadiranje proleTERSkih brigada preko Vrbasa ka Bosanskoj krajini i Dinari, da se ove brigade unište pre nego se spoje sa krajiškim i dalmatinskim partizanskim jedinicama. Ali je za takav zadatak trebalo angažovati jače snage. A njih komandant 3. domobranskog korpusa, kroz čije su operacijsko područje prodirale proleTERSke brigade, nije u to vreme imao na raspolaganju. Zbog toga je on pred pukovnika Šimića postavio znatno skromnije zahteve, realno procenivši da se »ne raspolaže s dovoljnim snagama za preduzimanje pothvata većeg stila«, već da se partizani moraju »slabiti manjim pothvatima posada uz pripomoć milicionera i četnika«¹². No, pošto se pokazalo da su snage u ugroženim garnizonima nedovoljne i za takve »manje pothvate«, to su Glavni stožer domobranstva i Glavni stožer Ustaške vojnice preduzeli mere da se pronađe makar koja slobodna jedinica i uputi pukovniku Šimiću. Iz obližnjih i udaljenih garnizona kojima nije pretila veća opasnost od partizana uzimane su pojedine jedinice da bi bile upućene preko Travnik ka Bugojnu. Tako će tek 10, 11. i 12. jula pukovniku Šimiću stići: iz Sarajeva najpre jedan bataljon Crne legije a zatim još dve ustaške čete, iz Zenice jedna polučeta i sa Ivan-planine 1. bataljon domobranskog 15. pešadijskog puka, bez jedne čete. Bilo je naređeno da se upute još neke domobranske i ustaške čete, ali se njihovo pristizanje moglo očekivati tek kroz nekoliko dana¹³.

Situacija je, dakle, za proleTERSke brigade bila vrlo povoljna i trebalo je, očigledno, raditi brzo da bi se postigli što veći uspesi. To se naročito odnosilo na severnu kolonu, čiji je

¹¹ Komandant 3. domobranskog korpusa je tih dana ocenio da će se grupa brigada »širiti preko G. Vakufa i Prozora prema zapadu, odnosno Kupresu«, dok su veliki župan i ustaški stožernik iz Travnika izvestili ministra unutrašnjih poslova da se partizani »žele prebaciti prema pobunjenom Janju i tako doći u dodir sa ostalim odmetnicima, što bi bilo katastrofalno, jer bi u tom slučaju pao grad Jajce i bila bi ugrožena cijela srednja Bosna« (Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-2, 3 i 33/2-1).

¹² Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-6, 33/2-1).

¹³ Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-6, 36/2-3).

pravac nastupanja postao važniji, a time i ugroženiji, jer je bilo gotovo sigurno — a to je potvrđivala i zakasnela akcija nemačkih trupa u rejonu Trnova i Igmana — da bi intervencija neprijatelja mogla pre uslediti sa severne strane, iz rejona Kiseljaka, Fojnice, Travnika i Jajca. S južne pak strane, sa pravca Mostara i Imotskog, grupi brigada je, zbog nemoći Italijana, pretila manja opasnost, a snage NDH u garnizonima u II zoni bile su vrlo male, gotovo beznačajne.

Vrhovni štab nije znao za te okolnosti, pa nije ni mogao otkriti prave namere neprijateljevih štabova. Pa ipak, on je ocenio da je situacija povoljnija i da su se grupi brigada, posle uspešnog prelaska komunikacije Sarajevo — Mostar, ukazale široke mogućnosti za dalje nadiranje na zapad. On je tih dana već raspolagao sa dosta novih podataka na osnovu kojih je stekao jasniju sliku o situaciji na teritoriji na koju je trebalo da izbiju proleTERSKE brigade. Posle relativno dužeg zastoja on je, 10. jula, primio izveštaje iz Slovenije, Hrvatske i Bosanske krajine — doduše dosta zastarele — na osnovu kojih je dobio potpuniji uvid u razvoj događaja u tim pokrajinama¹⁴. Ti podaci,

¹⁴ U Vrhovni štab, koji se 10. jula nalazio u Solakovoj Kuli, 18 km istočno od Prozora, stigli su: komandant Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu Svetozar Vukmanović Tempo, koji je nekoliko dana ranije krenuo iz istočne Bosne, kuriri Glavnog štaba NOPO za Sloveniju, koji su bili upućeni da uhvate vezu sa Vrhovnim štabom, i Rato Dugonjić, koga je Operativni štab NOPO za Bosansku krajinu uputio u Vrhovni štab.

Tempo se uspeo probiti do Vrhovnog štaba da bi ga upoznao sa situacijom u istočnoj Bosni i o merama koje je Glavni štab preduzeo za oživljavanje oslobodilačke borbe u toj pokrajini. Vrhovni komandant je pozitivno ocenio aktivnost Glavnog štaba i naredio da se formira 6. istočnobosanska brigada (Sv. Vukmanović, »Sećanje na razvoj NOB u BiH«, Četrdeset godina, knj. 5, Kultura, Beograd, 1961, str. 152; V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 218; R. Petovar, Šesta proleTERSka istočnobosanska brigada, VII, 1951, str. 33).

Rato Dugonjić je doneo vest da je situacija u Bosanskoj krajini povoljna, da su krajiški partizani oslobodili Prijedor i Bosanski Petrovac, da imaju i svoje avione, ali da četnici još nisu razbijeni i da su ustaše i Nemci otpočeli novu ofanzivu (Usmena izjava Rata Dugonjića).

I kuriri Glavnog štaba Slovenije, koji su za 33 dana prevalili dugi put od Slovenije do Neretve, doneli su vesti o uspešnom razvoju narodnooslobodilačke borbe u toj pokrajini gde je stvorena velika slobodna teritorija (V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 218; Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 60, napomena br. 3; tom VI, knj. 1, dok. br. 55, napomena br. 2).

Vrhovni komandant je, u radio-depeši upućenoj Kominterni, zamolio da se preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« objavi vest da su delegati iz Slovenije, Hrvatske i Bosanske krajine stigli u Vrhovni štab. Ta je vest bila emitovana u više navrata, počev od 13. jula. I kasnije kada je veza između njega i potčinjenih štabova bila u prekidu, Vrhovni štab se koristio radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija« kao posrednikom za prenošenje naredenja i direktiva (AIRPJ, MF 17/39).

koji su bili povoljni, opravdavali su neophodnost nastupanja proleterskih brigada na zapad, koje je Vrhovni štab naredio, i zahtevali da se što pre stigne u Bosansku krajinu.

2. — *Upad severne kolone u Kreševo*

U duhu naređenja dobijenog od Vrhovnog štaba još 30. juna, severna kolona se po prelasku pruge uputila ka dolini reke Lepenice i istog dana, 4. jula, izbila u rejon sela Drozgo-metve. Taj kraj, u međurečju Lepenice, Fojničke reke i Lašve, u koji su se uputili bataljoni 2. i 4. proleterske brigade, nije bio zahvaćen ustankom. U selima i varošicama naseljenim pretežno hrvatskim i muslimanskim življem, nisu postojale partijske organizacije, niti je stanovništvo imalo prilike da dođe u dodir s partizanima i upozna se s ciljevima njihove borbe. Uticaj ustaša, pogotovo katoličkog klera iz Fojnice, Kreševa i Travnika, bio je znatan. Veliki broj mladića se nalazio u ustaškim ili domobranskim jedinicama, bilo dobrovoljno, bilo da je mobilisan, a stariji su bili dobrim delom organizovani u čete tzv. pripremljenih bojni (ustaška milicija). I taj momenat je imao ne mali uticaj na raspoloženje stanovništva i njegovu lojalnost prema vlastima NDH.

Zbog takve situacije neprijatelj nije imao potrebe da na tom području drži svoje jedinice. U nešto većim naseljenim mestima (varošicama) nalazile su se manje žandarmerijske posade i po 10—20 naoružanih milicionera. Tako je u Kreševu bilo 6 žandarma i 15 milicionera, u Kiseljaku 8 žandarma i 10 milicionera, u Fojnici 20 milicionera i u Rastovu 14 žandarma. Sto se tiče mesta duž komunikacije u dolini reke Lašve, u Vitezu i Busovači nalazio se i izvestan broj domobrana (do jednog voda), dok su u Travniku i Turbetu bile jače posade: u Travniku 350 domobrana, 130 ustaša i 13 žandarma a u Turbetu 140 domobrana, 74 milicionera, 14 žandarma i 22 pripadnika nemačke narodne grupe¹⁵.

Sve te jedinice nisu predstavljale takvu snagu koja bi se mogla uspešno suprotstaviti 2. i 4. proleterskoj brigadi u njihovom nastupanju kroz područje između dolina Lepenice i Lašve s jedne i grebena Bitovnje i Vraniće s druge strane. No, zbog relativno dobre komunikativnosti, neprijatelj je bio u stanju da, prema potrebi, na taj sektor vrlo brzo prebaci iz Sarajeva, Visokog, Zenice i drugih većih garnizona jače nemačke, domobranske i ustaške jedinice i interveniše u željenom pravcu.

i5 pregib brojnog stanja žandarmerijskih stanica i ispostava žandarmerijske čete Travnik za 8. i 23. juni i 25. juli (Arhiv VII. k. br. reg. .23/4-12, 11/5-5, 36/5-3).

Dolazak 2. i 4. proleterske brigade u taj rejon nije ostao nezapažen. Od nekih seljaka iz sela Zabrđa i Bukovice, koji su pred partizanima pobjegli u Kreševo, neprijatelj je doznao da partizani, kojih ima oko dve hiljade, pristižu u velikim masama i da su već zauzeli neka obližnja sela. Žandarmerijska stanica u Kreševu je 4. jula u 11 časova o tome telefonom obavestila vojne vlasti u Travniku i Fojnici, tražeći da joj se odmah pošalje pomoć. Ne čekajući na dolazak pojačanja, komandir stanice i ustaški tabornik su uputili jednu patrolu, sastavljenu od žandarma i milicionera, da postavi zasedu iznad sela Botunje, dok je ostatak posade zadržan u Kreševu u strogoj pripravnosti¹⁶.

I mala posada u Kiseljaku osetila se ugroženom, strahujući da će partizani možda skrenuti na severoistok i uputiti se preko Lepenice i njihovog mesta u visočki srez. U nedostatku operativnih jedinica, prikupljeno je na brzu ruku 28 žandarma iz obližnjih žandarmerijskih stanica i 80 ustaša Pripremljene ustaške bojne iz Kiseljaka i Visokog. Ova kombinovana četa bila je, po naređenju komandanta 1. bataljona 738. puka 718. divizije, koji je preuzeo rukovođenje u ovom rejonu, prebačena u Han-Ploču sa zadatkom da zatvori komunikaciju Han-Ploča — Kiseljak u dolini Lepenice i spreči eventualno prebacivanje partizana preko nje u područje sreza Visoko, ako se partizani budu odlučili da se probijaju u tom pravcu za vreme akcije čije se izvođenje užurbano pripremalo¹⁷.

Primivši obaveštenja o približavanju partizana Kreševu i Kiseljaku, neprijateljevi štabovi u Sarajevu brzo su reagovali. Stab nemačke 718. pešadijske divizije vrlo pažljivo je pratio kretanje severne kolone, jer je ona nastupala kroz nemačku okupacionu zonu. On je, na osnovu izjava zarobljenika i zaplenjenih dokumenata, približno tačno ocenio o kojim se i kakvim snagama radi¹⁸. Da bi upotpunio podatke o pravcu kretanja ove jake partizanske grupe, on je uputio i avione, koji su, uprkos oblačnom vremenu, kružili nad prostorijom između planine Bitovnje, železničke pruge i doline Lepenice. Na osnovu svih podataka i procena on je zaključio da je situacija mnogo ozbiljnija nego što se to u prvi mah moglo smatrati. Žestina s kojom su partizani napali na železničku prugu i njihova smelost da se upute na područje gde nisu imali oslonca govore su da se oni neće ustručavati da napadnu i komunikaciju Sarajevo — Trav-

¹⁶ Izveštaj žandarmerijske stanice Kreševo od 8. avgusta (Arhiv VII, k. 148 b, br. reg. 60/9-2, k. 147, br. reg. 7/1-5).

¹⁷ Izveštaj komandira žandarmerijske čete Travnik od 9. jula (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 27/5-1).

¹⁸ Iz dnevnika jednog poginulog borca 4. proleterske brigade neprijatelj je dobio podatke o formiranju te brigade i o njenom komandnom sastavu, o govoru druga Tita na njenoj smotri 19. juna i o njenom kretanju do pruge (Arhiv VII, k. 64, br. reg. 37/6-31, k. 65, br. reg. 19/1-1).

nik, a možda i železničku prugu u dolini reke Bosne. U takvoj situaciji bilo je jasno da se partizanima ne može suprotstaviti borbena grupa »Streker« (jačine jednog ojačanog bataljona) već znatno jače snage. Stoga je komandant pomenute nemačke divizije naredio komandantu 738. pešadijskog puka da angažuje sve svoje jedinice i pripremi »značajniju operaciju«. A komandantu 3. domobranskog korpusa dat je nalog da jedan bataljon uputi u dolinu Lepenice. U duhu ove odluke, još istog dana je komandant 738. puka preduzeo mere da se i ostala dva bataljona (1. i 2. bataljon) prebace u rejon Kiseljaka i Han-Ploče, a komandant 3. domobranskog korpusa je naredio komandantu 15. pešadijskog puka da pripremi jedan bataljon koji će biti angažovan u predstojećoj akciji¹⁹.

Pošto je saznao za jačinu partizanske grupe koja se približavala dolini Lepenice, neprijatelj je nastojao da otkrije i njene namere i planove u pogledu daljih dejstava. U prvi mah, iznenađene i zahvaćene panikom, komande okolnih garnizona i upravne vlasti pomislile su da će partizani krenuti prema dolini reke Bosne i probiti se u istočnu Bosnu²⁰. Međutim, komandant 3. domobranskog korpusa, hladnokrvnije ocenivši situaciju, došao je do zaključka »da je partizanska grupa koja nadire u pravcu Fojnice pomoćna kolona, a da se glavna kolona prebacila preko Ivan-sedla na Bitovnju pl. i da će, vjerovatno, dalje nadirati prema dolini Vrbasa«²¹.

Mnoge indicije su navodile na zaključak da se proleTERSke brigade kreću ka zapadnoj Bosni i Hrvatskoj. Pošto je tih dana bila u toku ofanziva na Kozari, to je neprijatelj ovaj pokret proleTERSkih brigada ka zapadnoj Bosni doveo u vezu s name-rom Vrhovnog štaba da pruži pomoć okruženim snagama na Kozari. Prema tome moglo se sa sigurnošću očekivati da će se ova grupa uputiti na severozapad, preko izvornog dela reke Vrbasa, ka oslobođenoj teritoriji koju su držale krajiške partizanske jedinice. U toku 5. jula komandant 3. domobranskog korpusa je upozorio posade Prozora, Gornjeg Vakufa, Kupresa, Bugojna, Donjeg Vakufa, Jajca i Mrkonjić-Grada da budu na oprezu »jer partizani, navodno, imaju namjeru prodrijeti i pomoći partizanima na Kozari pl.«²².

Iz dnevnih izveštaja Hrgena (Arhiv VII, k. 114 c, br. reg. 18/3-1, 5, k. 12, br. reg. 5/1-7); Bojna relacija 15. puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-75).

²⁰ Veliki župan u Travniku izvestio je Ministarstvo unutrašnjih poslova o preduzetim merama da se spreči proboj jačih odreda partizana prema Visokom i Varešu.

²¹ Arhiv VII, k. 214, br. reg. 18/2-11, k. 71, br. reg. 26/2-9.

²² Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-9.

I dok su se Nemci užurbano pripremali da jačim snagama zatvore dolinu Lepenice i da potom, s linije Fojnica — Kiseljak — Han-Ploča, krenu prema Vranići i Bitovnji, s ciljem da 2. i 4. proletersku brigadu razbiju i odbace na jug, preko demarkacione linije, te dve brigade su se prikupljale u rejonu sela Korjena, Drozometve, Bukovice i Zabrdā, isturivši samo jedan bataljon u selo Homoljsku Čupriju da bi ih obezbeđivao sa pravca Han-Ploče, odakle se neprijatelj jedino mogao pojaviti.²³

Prvi dodir s partizanima ostavio je na narod ovog kraja povoljan utisak. Ponašanje partizana, koji nisu nikome ništa konfiskovali, već su hranu nabavljali za novac, impresioniralo je seljake. »Na sinočnjem sastanku«, pisao je 5. jula Vrhovnom štabu njegov predstavnik kod severne kolone, »zaključeno je da se ne rekvirira i ne konfiskuje nikome ništa. Utvrditi ko je neprijatelj — petokolonaš, za to treba vremena, a i toga da narod uvidi da je on to, jer je sve do juče bilo ustaško. Držanje stanovništva je dosta neprijateljsko (muslimana i katolika). Srbi nas jedino huškaju na pojedina muslimanska sela, ali mi na to nijesmo nasjeli . . . Kad bi se moglo ovdje ostati, politički bi se moglo raditi. . . Ishrana je problem, moralo bi se rekvirirati, jer svaka cijena (prinudna) koju odredimo, odveć je niska. Mi smo zaključili da se ipak promučimo i to ne radimo«²⁴.

Na pomenutom sastanku diskutovano je o daljem kretanju brigada. Držeći se zadatka dobijenog od vrhovnog komandanta: da obe kolone, i južna i severna, imaju izbiti u rejon Gornjeg Vakufa, odlučeno je da se Vrhovnom štabu predloži da se pravac kretanja severne kolone unekoliko izmeni. Uместo pravcem Kreševo — Fojnica — Vranića, koji je bio kraći i bezbedniji, ona bi nastupala zaobilaznim pravcem Kiseljak — Busovača — Vitez, a zatim, preko Krušćičke planine, izbila u rejon Gornjeg Vakufa. Taj pravac je, doduše, bio znatno duži, ali, po mišljenju učesnika sastanka, i pogodniji zbog veće naseljenosti, što je i sa ekonomskog i sa političkog stanovišta bilo značajno. Dok ne stigne odgovor Vrhovnog štaba, brigade bi se zadržale u tom rejonu i zauzele Kreševo²⁵.

Očigledno je da se prilikom odlučivanja o kretanju severne kolone predloženim pravcem polazilo od pretpostavke da su neprijateljeve snage na tom području slabe. Ovakvo potcenjivanje neprijatelja bilo je neopravdano. Kretanje predviđenim pravcem moglo je obe brigade dovesti u neugodan položaj. To će uostalom i rukovodstvo severne kolone uočiti već u

²³ Članak B. Đuričkovića; Dnevnik M. Poleksića.

²⁴ Zbornik, tom II, knj. 5, dok br. 3.

²⁵ Isto.

toku sledeća dva dana, kada se bude uverilo da će neprijatelj vrlo energično reagovati.

Sledeći dan je protekao u obostranim pripremama za realizovanje planiranih dejstava. Obe brigade su se zadržale u dostignutom rejonu, a prema Kreševu i komunikaciji Kiseljak — Sarajevo bili su upućeni izviđački delovi sa zadatkom da dođu do podataka o neprijatelju i njegovim namerama. Partijsko-politički rukovodioci razvili su među stanovništvom veću aktivnost: održavali skupove na kojima su govorili o ciljevima i perspektivama narodnooslobodilačke borbe. U međuvremenu neprijatelj je uspeo da dovuče potrebne snage, ojačane oklopnim kolima, i da zaposedne zaprečnu liniju. U toku dana je 1. bataljon, 738. puka stigao u Kiseljak i poseo komunikaciju Kiseljak — Fojnica, 2. bataljon istog puka je iz Semizovca prebačen u Han-Ploču i raspoređen duž komunikacije do Kiseljaka, dok je 3. bataljon (grupa »Streker«) ostao na osiguranju drumu Ilidža — Tarčin da bi sprečio eventualno nadiranje daljih partizanskih snaga sa Igman-planine ka severozapadu. U Fojnicu je iz Žepča i Begova Hana do 12 časova bio prebačen kamionima i 1. bataljon domobranskog 15. pešadijskog puka, jačine 226 vojnika, dok su iz Sarajeva u rejon Blažuja stigle dve čete ustaša, koje su u toku noći takođe upućene u Fojnicu. Tako je, relativno vrlo brzo, oko 2. i 4. brigade bila postavljena zaprečna linija u obliku polukruga. Drugu polovinu obruča neprijatelj nije mogao postaviti, jer su se prema jugozapadu, odnosno demarkacionoj liniji, prostirale teško prohodne planine Bitovnja, Pogorelica i Vranića. Uostalom, komandant 738. puka, kome je bilo povereno rukovođenje ovim napadom, nije gajio iluzije u mogućnost okruženja i uništenja ove partizanske grupe, već je postavio realniji cilj: odbaciti partizane preko demarkacione linije, u italijansku okupacionu zonu²⁰.

Avijacija je u toku čitavog dana izvidala prostoriju Blažuj — Ormanj — Bitovnja — Kiseljak da bi ustanovila kretanje partizana i upotpunila podatke koje je dobila preko obaveštajne službe²⁷.

Neprijatelj je štab je ocenio da se velika i neposredna opasnost nadvila nad Kreševom i da je, možda, samo pitanje

²⁰ Iz dnevnih izveštaja Hrgena o događajima kod 718. divizije (Arhiv VII, k. 114 c, br. reg. 18/3-1); Bojna relacija 15. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-75); Izveštaj Velike župe Lašva i Glaž iz Travnika od 12. jula Ministarstvu unutrašnjih poslova (Arhiv VII, k. 214, br. reg. 18/2-11); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-2/7).

²⁷ Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26 2-9).

časa kada će ga partizani napasti. U takvoj situaciji nije se smelo čekati na ishod planiranog napada 738. puka i njegovih pojačanja, jer bi dotle Kreševo moglo pasti. Trebalo je na brzu ruku, ne remeteći započetu koncentraciju trupa i ne alarmirajući partizane da se protiv njih nešto priprema, uputiti izvesna pojačanja u pomoć ugroženoj posadi. Kako je 2. bataljon 738. puka stigao u Han-Ploču, to se kombinovana četa Pripremne ustaške bojne, koja je prethodnog dana bila poslata da zatvori pravac Han-Ploča — Kiseljak, mogla uputiti u Kreševo. Ona je, još 5. jula, povučena s položaja i, preko Kiseljaka, upućena sa zadatkom da zadrži nadiranje partizana prema Kreševu. Zbog zakašnjenja sa prikupljanjem prevoznih sredstava, četa je stigla u Kreševo tek kasno uveče, tako da je ljudstvo bilo raspoređeno na položajima po mraku, bez prethodnog izviđanja terena. U međuvremenu (u 22,30) stigli su iz Travnika, kao pojačanje, 47 ustaša, koji su pohitali u pomoć čim su čuli za pojavu partizana. Odmah su i oni raspoređeni na položajima oko grada. Tako je, za odbranu Kreševa, neprijatelj na brzu ruku prikupio 176 vojnika (34 žandarma i 142 ustaše-milicionera). Major Barvaldi, komandir žandarmerijske čete u Travniku, koji je preuzeo komandu nad tom šarolikom grupom vojnika, raspoređio je raspoloživo ljudstvo tako što je dva voda, jedan jačine 42 a drugi 46 vojnika, sa po jednim puškomitraljezom, isturio kod sela Paškine Kave i Brda, 2—3 km severoistočno od Kreševa, da s tog pravca, koji je izgledao najugroženiji, zadrže nastupanje partizana. Ostatak ljudstva zadržan je u rezervi u Kreševu i na obezbeđenju rudnika arsena, iz kojeg je pred veče evakuisana u Kiseljak veća količina eksploziva i arsena²⁸.

Neprijatelj je, očigledno, smatrao da će partizani izvršiti obuhvatni manevar, nastupajući iz doline Lepenice preko planine Volujka i sela Mratinica, i da će napasti na Kreševo sa severoistočne strane. Onaj direktni i najbliži pravac, koji od Zabrdža ka Kreševu vodi preko Dubrava i Međuvršja, nije uziman u obzir, jer se verovalo da partizani neće ići po tom besputnom terenu.

Dok se tako neprijatelj pripremao da brani Kreševo i da zatvori komunikaciju Fojnica — Kiseljak — Blažuj, s koje će, u širokom frontu, krenuti prema demarkacionoj liniji, 2. i 4. proleterska brigada su ostale pasivne, očekujući dalje naređenja vrhovnog komandanta u vezi s predloženim pravcem

²⁸ Izveštaji komandira žandarmerijske čete u Travniku i žandarmerijske stanice u Kreševu (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 27/5-1, k. 146 b, br. reg. 60/9-2); Izveštaj Pripremne bojne Travnik od 24. jula (Arhiv VII, k. 114 b, br. reg. 24/9-1).

kretanja i pripremajući se da u toku noći produže pravcem Kreševo — Fojnica. Njihovi štabovi nisu u prvi mah uočili prikupljanje neprijateljskih snaga, jer na tom nepoznatom terenu nisu imali obaveštajnu mrežu. Tako su obe protivničke strane, ne znajući za međusobne namere, predvidele da narednih dana krenu jedna drugoj u susret.²⁹

Pošto je situacija u Kreševu bila i dalje neizvesna, a o partizanskim snagama nije bilo novijih podataka, neprijatelj je odlučio da jače delove uputi prema rejonu gde su se partizani nalazili. Kada su, oko podne, dve ustaške čete stigle iz Sarajeva u rejon Kobilje glave i Han-Ploče, komandant 738. puka ih je odmah uputio prema Zabrdju da vrše nasilno izviđanje. Nastupajući preko sela Vlahovića i uz dolinu Lepenice, ustaše su izbile do sela Homoljske Čuprije. Ovde im se suprotstavio 2. bataljon 4. proleterske brigade i uspeo da ih zadrži sve do mraka, kada je napustio položaje i uputio se u pravcu Kreševa. Bataljon je u ovoj borbi imao dva poginula i jednog ranjenog, a ustaše — četiri ranjena vojnika³⁰.

Ovaj sukob, pored vesti o dovlačenju većih snaga u Han-Ploču i o koncentraciji u Hadžićima i Pazariću, naveo je rukovodstvo severne kolone na zaključak da je riskantno dalje zadržavanje brigada u tom rejonu, da je neophodno da one odmah krenu dalje. „Bilo nam je jasno“, pisao je vrhovnom komandantu delegat Vrhovnog štaba, »da moramo brzo likvidirati Kreševo i prebaciti se preko puta Kreševo — Kiseljak, da bismo se izvukli iz džepa koji sačinjavaju komunikacije Kreševo — Kiseljak — Han-Ploča i poljski — za motorizaciju upotrebljiv — put Lepenica«³¹.

Pred večer je održan još jedan sastanak štabova brigada sa predstavnicima Vrhovnog štaba, na kome je doneta odluka da se u toku noći zauzme Kreševo. Na sastanku je izrađen i plan napada: 4. proleterska brigada postavila bi svoje bataljone prema Kiseljaku i Fojnici, kako bi s tih pravaca obezbedila napad, dok bi 2. proleterska brigada, delom snaga, napala i zauzela Kreševo³².

U duhu razrađenog plana, Štab 2. proleterske brigade je za napad odredio 1. i 2. bataljon koji su dobili zadatak da napadnu Kreševo s juga, preko sela Dugih Njiva i brda Rudne.

²⁹ Od jednog prebeglog i jednog zarobljenog partizana neprijatelj je dobio izjave da partizani nameravaju da nadiru opštim pravcem ka Travniku. Ali je neizvesno koliko je važnost on dao ovim izjavama (Arhiv VII, k. 114 c, br. reg. 18/3-5).

³⁰ Članak B. Đuričkovića; Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-9).

³¹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 12.

³² Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 7. jula « 10.45 časova (AIRPJ, br. 3250): Dnevnik V. Đokića.

Na tom pravcu, prema prikupljenim podacima, neprijatelj nije bio organizovao odbranu jer je napad očekivao sa severoistočne strane, od pravca sela Paškine Kave i Mratinića. U cilju obezbeđenja prema Kiseljaku i Fojnici, Štab 4. proleterske brigade je, u međuvremenu, uputio 2. i 3. bataljon, koji su dobili zadatak da preko sela Volujka izbiju na komunikaciju Kreševo — Kiseljak i u rejon Inač-lokve — Bjelovići da bi sprečili eventualni dolazak neprijatelja iz Kiseljaka i Fojnice³³.

Prvi je na zadatak stigao 2. bataljon 4. proleterske brigade. On je u toku noći prošao kroz sela Han-Ivicu i Volujak i oko 2 časa 6. jula naišao na neprijatelja na položaju ispred sela Paškine Kave i Polja. Ustaše, milicioneri i žandarmi su pružili otpor, ali je ubrzo u njihovim redovima nastupilo kolebanje, te su počeli pojedinačno napuštati položaje. Drugi bataljon, koji to nije uočio, obustavio je napad i skrenuo na jug, zaobilazeći Kreševo sa istočne i južne strane, i tek sutradan uveče stigao je u selo Pomolj, oko 4 km zapadno od Kreševa, u sastav svoje brigade. Neprijatelj nije uočio ovo povlačenje ili ga je, možda, shvatio kao manevar u cilju zaobilaženja položaja. Zahvaćen panikom, on je bezglavo bežao u pravcu Kiseljaka. Obavešten o napuštanju položaja kod Paškine Kave i Brda, komandant posade je, sa rezervom, krenuo iz varošice da izbegne opkoljavanje i povuče se u pravcu Kiseljaka ili Fojnice. U međuvremenu je 3. bataljon 4. proleterske brigade, koji je išao iza 2. bataljona, i ne znajući da je on skrenuo sa svog zadatka, neometano prošao kroz sela Polje i Paškinu Kavu, u kojima više nije bilo neprijatelja, zatim izbio na komunikaciju Kreševo — Kiseljak i, bez zadržavanja, produžio ka selu Lipi da bi, prema dobijenom zadatku, sa pravca Fojnice obezbedio napad na Kreševo. Izbijanjem bataljona na komunikaciju bilo je presečeno odstupanje neprijatelja koji se iz Kreševa povlačio dolinom Kreševčice. Obavešten o tome, a ne znajući da su partizani već prešli preko komunikacije i uputili se na zapad prema Inač-lokvama, on je skrenuo u pravcu sela Lipe. Tako su se prema tom selu, po gustom mraku, kretali i partizani i ustaše, ne znajući jedni za druge. Neprijatelj, žureći, stigao je u Lipu pre partizana, koji su oprezno nastupali. Međutim, on se tu nije mogao zadržati jer su partizani već izbili sa istoka u selo i ugrozili njegove položaje. U takvoj situaciji neprijatelj je bio prinuđen da napusti tek posednute položaje u Lipi i da se povuče ka brdu Osojnici i selu Rakovoj Nozi, gde se zadržao u toku 6. jula. Prilikom povlačenja došlo je do manjeg sukoba u kome je

³³ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 12; Dnevnic V. Đokića i M. Milovanovića.

3. bataljon imao tri poginula, a neprijatelj dva poginula i jednog ranjenog³⁴.

Dok se tako situacija razvijala duž komunikacije prema Kiseljaku, 2. proleterska brigada se približavala Kreševu. Na njegovim prilazima 1. bataljon i 1. četa 2. bataljona, posle kratkog sukoba, raspršili su neprijateljevu zasedu, ubivši dva milicionera. Oko 4 časa njegovi prednji delovi su ušli u varošicu, u kojoj više nije bilo neprijateljeve posade. U toku prepodneva delovi 2. proleterske brigade su se zadržali u zauzetom mestu, na brzu ruku su zapalili zgradu uprave i uređaje rudnika arsena i pilanu i demolirali neke državne zgrade — opštinu, žandarmerijsku stanicu, poštu, ustaški tabor, ustaški ured mladeži i ambulantu. Iz magacina rudnika uzeta je veća količina namirnica, i, većim delom, podeljena siromašnim meštanima. Ovaj gest je učinio vrlo pozitivan efekat ne samo na stanovništvo Kreševa i bliže okoline već i udaljenih mesta, jer se vest o tome brzo pročula. Stanovnici Kreševa i obližnjih sela prvi put su tada došli u dodir sa partizanima i bili prijatno iznenađeni njihovim držanjem, stavom i odnosom prema narodu³⁵.

Ustaške vlasti su s velikom zabrinutošću primile vest o padu Kreševa. Ovaj događaj je izazvao tim veće uzbuđenje što je pokazao da se partizani ne ustručavaju ni od dejstava na područjima na kojima dotad nisu imali oslonca. Naročito je strah zahvatio obližnje neprijateljeve garnizone Kiseljak i Fojnicu. Da bi pratio dalje kretanje partizana i otkrio njihove namere, neprijatelj je, pored ostalog, angažovao i izviđačku avijaciju koja je nadletala Kreševo i njegovu okolinu. Oko 10,30 časova borci 2. proleterske brigade su otvorili vatru iz puškomitraljeza na jedan avion koji je leteo nad Kreševom i ubili pilota, ali je drugi član posade uspeo da održi avion u vazduhu i da, potom, aterira na aerodrom u Rajlovcu³⁶.

³⁴ Zbornik, tom IV, knj. 5, dok. br. 12; Dnevnik Đ. Čagorovića, političkog komesara 3. bataljona; Članak B. Đuričkovića; Izveštaji komandira žandarmerijske čete iz Travnika i žandarmerijske stanice iz Kreševa (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 27/5-1, k. 147, br. reg. 7/1-5).

³⁵ AIRPJ, br. 3250; Dnevnici V. Đokića, M. Milovanovića i B. Cukića (Arhiv VII, k. 736 a, br. reg. 4/7; k. 2015, br. reg. 3/3); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-1/7); Navedeni dokumenti žandarmerijskih komandi; Izveštaj velikog župana iz Travnika od 12. jula (Arhiv VII, k. 214, br. reg. 18/2-11); B. Milojević: Kako ova vojska ništa ne traži, »Druga proleterska«, I, str. 548.

³⁶ Telegram 3. zrakoplovne luke Rajlovac od 6. jula (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 29/2-1). Izgleda da je pilota ubio zamenik komandanta 2. proleterske brigade Lune Milovanović, koji u svom dnevniku kaže da je 6. jula vatrom iz puškomitraljeza tukao avion nad Kreševom (Arhiv VII, k. 736 a, br. reg. 4/17).

3. — Protivnapad Nemaca i uzmicanje brigada na Vraniću

Prema planu komandanta nemačkog 738. pešadijskog pu-ka, koji je preuzeo rukovođenje napadom, trebalo je da nemačke, domobranske i ustaške snage u toku 6. jula ostanu na svojim položajima, spremne da odbiju svaki napad partizana i osujete njihov pokušaj proboja preko komunikacije na sever i severozapad, a da kasnije, prema razvoju situacije, pređu u napad. Međutim, vest o padu Kreševa naterala je nemačkog komandanta da unekoliko izmeni svoj plan i da, iz stava iščekivanja, pređe odmah u nastupanje da bi povratio to mesto. Stoga je on naredio 1. bataljonu da iz Kiseljaka krene ka Kreševu, odbaci partizane i povрати varošicu. Još istog dana bataljon je, uz podršku avijacije, krenuo oprezno komunikacijom ka Kreševu, očekujući otpor partizana. Međutim, pošto 2. bataljon 4. proleterske brigade nije zatvorio taj pravac, neprijatelj je, oko 18 časova, nesmetano izbio pred Kreševu. Brz prodor neprijatelja iznenadio je delove 4. i 2. proleterske brigade, koji su bili prinuđeni da se na brzu ruku, pod minobacačkom i mitraljeskom vatrom, povuku iz grada u pravcu Pomolja i Inač-lokava, ne uspevši da sav plen evakuišu. Po oceni predstavnika Vrhovnog štaba, za brz pad Kreševa krivo je bilo rukovodstvo 2. bataljona 4. proleterske brigade, koje je, neizvršenjem svog zadatka, ostale jedinice dovelo u situaciju da moraju napustiti ovo područje ne iskoristivši dovoljno uspeh postignut zauzimanjem Kreševa³⁷.

Po napuštanju Kreševa obe brigade su se uputile na zapad, prema planinama Pogorelici i Vranići, zadržavši se izvesno vreme u rejonu Inač-lokava, Pomolja i Deževica. U Pomolju su štabovi brigada i predstavnici Vrhovnog štaba održali još jedan sastanak, na kome su razmatrali novonastalu situaciju i dalje zadatke kolone. Pojava jačih nemačkih snaga u obližnjim mestima i duž komunikacija i njihova energična intervencija za vraćanje Kreševa nagoveštavale su da neprijatelj priprema napad većih razmera. U takvoj situaciji izgledalo je da predviđeni pravac kretanja ka Busovači i dolini Lašve nije više bio opravdan. Već prvi dani boravka u rejonu Kreševa su pokazali da bi silazak brigada sa ogranaka Bitovnje na dosta komunikativno područje u dolinama Lepenice i Lašve bio riskantan jer bi ih, u trenutku kada se na njemu našao ceo ojačani 738. puk, upleo u nepotrebne borbe i izložio gubicima. U pomenutom pismu predstavnika Vrhovnog štaba stajalo je: »Sve ove komunikacije su stalno obrazovale džepove iz kojih smo se morali

³⁷ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 12; Arhiv VII, k. 146, br. reg. 27/15-1, k. 1140, br. reg. 18/3-5; AIRPJ, br. 3250; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-2/7).

izvlačiti brzo, da nam neprijatelj ne bi nametnuo veće borbe i vezao nas za tlo i vršio opkoljavanja, koja, istina, mogu da se probiju dosta lako, ali ometaju brzinu pokreta, zamaraju trupu i koštaju žrtava. Ove komunikacije je nemoguće rušiti, jer su to putevi koji se kreću dolinama, a ispred idu blindirana kola. Sem toga zasjede otkriva mjesno stanovništvo i zato je potreban veći pripremni i planskiji rad da bi one dale bolje rezultate. Tako se zasjeda (otkrivena) pretvori u front i gubi svoj smisao»³⁸.

Na osnovu takve procene situacije, na sastanku je zaključeno da se odustane od nastupanja nameravanim pravcem i da se, u cilju uspješnijeg usklađivanja dejstava, formira Operativni štab brigada³⁹. U međuvremenu je stiglo pismo vrhovnog komandanta, pisano istog dana u 6 časova. Mada nije znao za dolazak jačih nemačkih snaga i za zaposedanje komunikacije Tarčin — Blažuj — Kiseljak — Fojnica, Tito je upozorio da brigade ne skreću suviše desno u pravcu Kiseljaka, već da se, posle likvidacije Kreševa, hitnim maršem upute u pravcu Fojnice i blokiraju je sa istočne strane, tj. od pravca Kiseljaka, a eventualno i zaposednu, ukoliko u njoj ne bude veće posade. Vrhovni komandant je sugerirao da brigade idu uporedo, a ne u jednoj koloni, i da levokrilna brigada skrene u pravcu sela Dusine i, po izbijanju na Vraniću, svojim levim krilom stupi u vezu s južnom kolonom, tj. 1. i 3. proleterskom brigadom, kod sela Ljubunaca ili Dobrošina, između Prozora i G. Vakufa⁴⁰.

Odluka o skretanju 2. i 4. proleterske brigade prema Vraniću doneta je u pravom trenutku: njenim ostvarenjem biće izigrane namere neprijatelja. Štab nemačke 718. divizije se, naime, nadao da će ojačani 738. puk uspeti da brzim napadom iz Fojnice i Kiseljaka razbije ovu partizansku grupu i odbaci je preko demarkacione linije. U tom cilju on je planirao da sledećeg dana, 7. jula, prikupljene nemačke, domobranske i ustaške jedinice izvrše napad uz podršku avijacije. Bilo je predviđeno da 1. bataljon 738. puka, 1. bataljon domobranskog 15. puka i dve ustaške čete krenu u 5 časova s komunikacije Fojnica — Kiseljak — Brnjaci na jugozapad i do kraja dana izbiju do linije Crnički Kamenik (10 km jugoistočno od Fojnice) — Kreševo; da 2. bataljon 738. puka nadire s komunikacije s. Brnjaci — Han-Ploča — s. Košelji, uz dolinu Lepenice, ka selu Zabrdju; da 3. bataljon 738. puka i dalje osigurava put Ilidža —

³⁸ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 12.

³⁹ Operativni štab su sačinjavali predstavnici Vrhovnog štaba A. Jovanović i M. Dilas i komandanti 2. i 4. proleterske brigade. Ovaj štab je stvarno funkcionisao samo pet dana, do 12. jula, kada su se brigade odvojile.

⁴⁰ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 8.

Tarčin i sprečava eventualno izvlačenje partizana na jugoistok, ka Igmanu⁴¹.

Sedmog jula neprijatelj je prešao u nastupanje. Pošto je još prethodnog dana zauzeo Kreševo, on je težište napada preneo na desno krilo, usmerivši glavne snage iz Fojnice uz dolinu rečice Željeznice. Na tom pravcu je nastupao 1. bataljon 15. pešadijskog puka, koji je, bez borbe, do kraja dana izbio u Crnički Kamenik, dostigavši svoj dnevni cilj. Četvrta proleterska brigada je u međuvremenu napustila Pomolj i preko sela Klisča i Dusine izbila u zaselak Zvijezdan na planini Pogorelici⁴². Marš je bio naporan, naročito uz strmi uspon od Dusina do planinskog grebena. »Borci su bili toliko iscrpljeni«, seća se tog marša tadašnji zamenik političkog komesara brigade, »da nijesu mogli nositi ranjenike. Tada su komandant i komesar brigade sa štabovima bataljona i komandama četa uzeli nosila i iznijeli ranjenike na vrh brda«⁴³.

Neprijateljevi avioni su u toku čitavog dana izviđali taj rejon da bi otkrili kretanje partizanskih jedinica. U blizini sela Pogorelice oni su oko 9 časova primetili kolonu i bacili na nju nekoliko bombi, od kojih su poginula tri i ranjena tri borca. Na avione je otvorena vatra, i jedan je bio pogođen, ali bez većih oštećenja⁴⁴.

I 2. proleterska brigada je u toku ovoga dana izvršila pokret i preko sela Deževica stigla na Bukovu ravan, na greben koji se proteže između planine Bitovnje i Pogorelice⁴⁵.

Tako je severna kolona uspela da se blagovremeno povuče iz ugroženog rejona, ostavivši prema neprijatelju u dolini reke Željeznice samo manje osiguravajuće delove. Dolaskom na planinu Pogorelicu ona je ne same izbegla nepotrebno uplitanje u borbe s jačim neprijateljevim snagama, već se našla na pogodnom području s kojeg je mogla da usmeri svoja dejstva u više pravaca. Razmatrajući dalje zadatke brigada, u skladu sa uputstvima vrhovnog komandanta i s najnovijim razvojem situacije, Operativni štab je odlučio da se obe brigade prebace preko Zec-planine na Vraniću, da bi, s osloncem na nju, dejstvovale na komunikaciju Kiseljak — Travnik — Gornji Vakuf i šumske pruge koje od Busovače, Viteza i Travnika vode u šumsko područje Vraniće, i da bi olakšale dejstva južne kolone prilikom prelaska komunikacije Gornji Vakuf — Prozor — Konjic. O

⁴¹ Dnevni izveštaj Hrgena (Arhiv VII, k. 114 c, br. reg. 18/3-7).

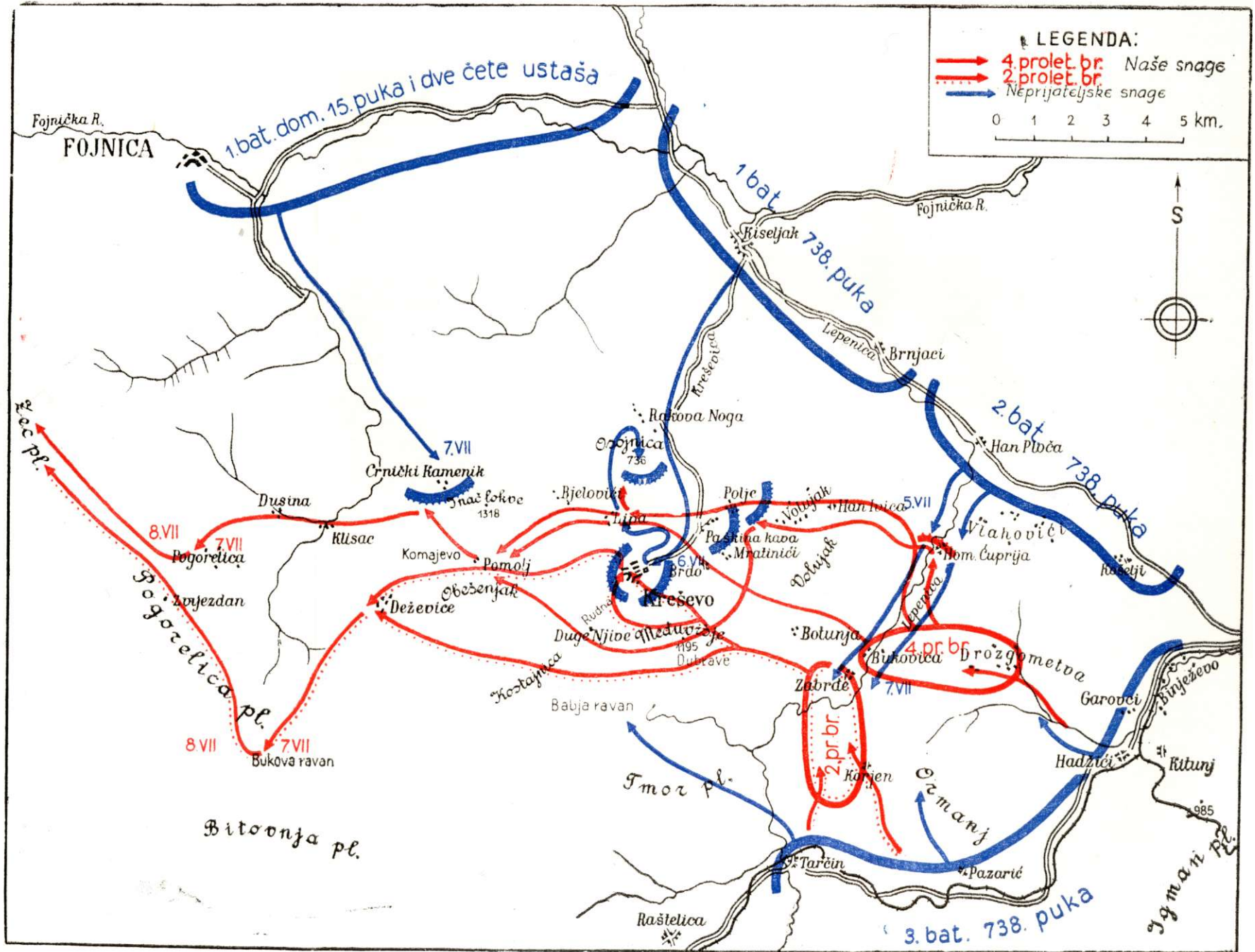
⁴² Isto, br. reg. 18/3-8; Dnevni J. Lopičića, J. Mihaljevića i M. Poleksića.

⁴³ Članak B. Đuričkovića.

⁴⁴ Dnevni J. Lopičića, J. Mihaljevića i M. Poleksića i članci Lj. Vučkovića i B. Đuričkovića; Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-8).

⁴⁵ Dnevni M. Milovanovića i V. Đokića.

DEJSTVA SEVERNE KOLONE U REJONU KREŠEVA
(4—8. VII 1942)

toj svojoj odluci on je još iste večeri, u 22 časa, uputio pismo vrhovnom komandantu, koje je Tito primio tek 9. jula izjutra. U pismu je stajalo da je rukovodstvo severne kolone odlučilo da odustane od napada na Fojnicu, pošto su u njoj koncentrisane jače neprijateljeve snage. Operativni štab je od vrhovnog komandanta tražio dalja uputstva za rad, i to, radi svake eventualnosti, za duži period, s obzirom na mogućnost da veza severne kolone s Vrhovnim štabom bude prekinuta. Insistirajući na potrebi da kretanje obeju kolona bude usklađeno, Operativni štab je naglasio da će se 2. i 4. proleterska brigada, ukoliko to ne izmeni Vrhovni štab, kretati pravcem Vranića — Rastovo — Han-Skopljak — Komar, odakle bi skrenule na zapad i prebacile se na levu obalu Vrbasa između Donjeg Vakufa i Jajca ili južnije, između Donjeg Vakufa i Bugojna. Radi orijentacije dati su i vremenski termini: na severnim padinama Vraniće brigade će biti 9. jula, a na komunikaciji Gornji Vakuf — Travnik 12. jula⁴⁶.

U pismu se još izveštavalo da su brigade imale gubitke, naročito 4. proleterska brigada, koja se nalazila najbliže komunikaciji, tako da su njeni dodiri s neprijateljem bili najneposredniji. Dajući osvrt na protekla dejstva, Operativni štab je istakao da je severna kolona pravilno postupila što se nije upuštala u borbe s neprijateljevim snagama koje su, koristeći se komunikacijama, vršile brze pregrupacije i intervenisale prema njoj.

Neprijatelj je u toku 7. jula izgubio dodir s partizanima, pošto njegovi bataljoni, u svom nastupanju, nisu naišli na njihov otpor. Ali ovoga dana je imao gotovo sasvim tačne podatke o partizanskim snagama koje se nalaze pred njim. Nekoliko boraca 2. i 4. proleterske brigade, zbog malodušnosti, odvojili su se od svojih jedinica i predali žandarmerijskim vlastima. Na saslušanjima oni su dali podatke koji su bili od interesa za neprijatelja: naziv, brojno stanje i naoružanje svojih jedinica, imena starešina, pravac kretanja i drugo⁴⁷.

Štab nemačkog 738. puka je pratio kretanje partizana. Preko ustaške obaveštajne mreže on je doznao da su se partizani zadržali u rejonu Inač-lokava, oko 4 km severozapadno od

⁴⁶ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 12.

⁴⁷ Iz 2. proleterske brigade dezertiralo je pet boraca (dva iz 3. bataljona, tri iz komore brigadne bolnice), a iz 4. proleterske brigade dva borca (oba iz 2. bataljona) koji su bili razoružani zbog samovoljnog uzimanja nekih stvari iz jedne radnje u Homoliskoj Cupriji, dok je jedan borac (takođe iz 2. bataljona), zbog iznemoglosti, zaostao i pao u ruke neprijatelja. Sedmog jula žandarmi su u selu Rakitnici, ispod Bjelašnice, uhvatili dva borca 3. proleterske brigade koji su u selu Repovcima napustili svoju jedinicu (komoru) s namerom da se vrate u Sandžak (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 23/2-1, 24/2-1, Izjava B. Đuričkovića).

Kreševa. Iz toga je zaključio da se ukazala mogućnost da tu budu okruženi i uništeni, pod uslovom da domobransko-ustaška kolona, koja je nastupala uz dolinu Željeznice, izbiže na Komajevo, a da 3. bataljon. 738. puka brzim prodorom iz Tarčina ovlada visovima Babjom ravni, Kostajnicom i Obešenjakom, oko 5 km jugozapadno od Kreševa. Međutim, ma koliko izgledao lepo zamišljen, plan je bio nerealan jer je bio izgrađen na pogrešnim pretpostavkama. Partizani su se još 7. jula uveče nalazili izvan zamišljenog obruča. To je neprijatelj uočio tek sledećeg dana, kada su njegove jedinice dostigle predviđene ciljeve. Pošto su se partizani povukli u pravcu Bitovnje i Pogorelice, prešavši u italijansku okupacionu zonu, to je za Nemce prestala potreba da nastave dejstva. Štab 718. divizije je 8. jula konstatovao:

»Operacije u prostoru Fojnica — Raštelica — Blažuj — Kiseljak završene su. 738. pešadijski puk je sprečio partizanima prelazak preko ceste Ilidža — Kiseljak u pravcu zapada (treba istoka — prim. M. L.) i zauzimanje Kiseljaka. Na području Inač-
-lokava nije se uspelo opkoliti neprijatelja u povlačenju, jer su ustaški satovi (čete — prim. M. L.), upućeni iz Fojnice prema Kreševu, zastali na polovici puta i delomično se vratili u Fojnicu. Usled toga je neprijatelj mogao izmaći prema zapadu i severozapadu«.⁴⁸

Smatrajući da su intervencijom 738. puka i domobranskih i ustaških jedinica odbacili partizane preko demarkacione linije i suzbili opasnost koja je pretila Kreševu, Kiseljaku, Busovači, Fojnici i Travniku, Nemci su ubrzo napustili to područje. Pošto se još uvek osećalo prisustvo delova Kalinovičkog odreda na Igmanu i oko Trnova, a neke vesti su skretale pažnju i ne aktivnost neke veće partizanske grupe zaostale u rejonu Kalinovika, koja bi mogla krenuti prema Treskavici i Igmanu a zatim preko železničke pruge, tj. onuda kuda je upravo prošla grupa proleterskih brigada⁴⁹, Štab 718. divizije je smatrao da je potrebno uništiti partizane na Igmanu i osujetiti novi upad druge partizanske grupe iz italijanske okupacione zone. Zbog toga je on 738. puk prebacio u rejon Trnova i Igman-planine da 9. i 10. jula čisti to područje. Nemci su, očigledno, precenili partizanske

⁴⁸ Dnevni izveštaji Hrgena (Arhiv VII, k. 114 c, br. reg. 18/3-8, 12/9a, 18/3-16).

⁴⁹ Neprijateljevi štabovi u Sarajevu su bili obavesteni da se u rejonu Zelengore zadržala veća grupa partizana. Oni su čak približno tačno ocenili njenu jačinu i namere. Sedmog jula je komandant 3. domobranskog korpusa obavestio Glavni stožer da je noću 6. jula došlo 15 naoružanih partizana u selo Lediće a zatim produžilo za Igman. »Partizani su izjavili tamošnjim seljacima«, stajalo je u depeši, »da će naići još dve brigade koje se nalaze oko Zelengore. Njihov dolazak i pravac kretanja nepoznat« (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-2)

snage u tom rejonu kada su protiv jedne nepotpune čete Kalinovičkog odreda uputili ceo svoj puk i jedan domobranski bataljon. I, kao što se moglo i očekivati, partizani nisu prihvatili borbu. Nemački bataljoni, zajedno sa 1. bataljonom domobranskog 5. pešadijskog puka i dva voda brdskih topova, prokrstarili su — »po planu« — to područje, ali nisu uspjeli da otkriju partizansku grupu, jer je ona, vešt看im manevrisanjem, uspjela da se izvuče ispred nadmoćnih neprijateljevih snaga⁵⁰.

Nakon ove neuspele akcije čišćenja, 2. i 3. bataljon 738. puka su se, 11. jula, vratili u Sarajevo, dok je 1. bataljon ostao duž komunikacija Sarajevo — Raštelica i Sarajevo — Trnovo sa zadatkom da ih osigurava jer, kako je Štab 718. divizije ocenio, »lovački odredi nisu pronašli neprijatelja na Igmanu, a situacija južno od Trnova još nije raščišćena jer se u tom prostoru, prema navodima stanovništva, sakupljaju jače partizanske snage«⁵¹.

Iako je bilo predviđeno da se, po završetku ove operacije,, oba bataljona 738. puka odmah vrata u svoja stalna posadna mesta (Zenicu, Kakanj, Vareš i Brezu), ipak je Štab 718. divizije odlučio da ih zadrži u Sarajevu »jer je situacija južno od Trnova još uvek nejasna«⁵². Trebalo je, dakle, zadržati jače snage blizu demarkacione linije, da bi se moglo brzo intervenirati ako dođe do ponovnog prodora partizana iz rejonu Zelenogore. Nemci, očigledno, nisu potcenili 5. proleterku brigadu i Hercegovački odred.

4. — Pripreme severne kolone za nastupanje u dolinu Vrbasa

Nemačke trupe su napustile područje Fojnica — Kreševa — Kiseljak, jer su smatrale da njemu više ne pretila opasnost od partizana. Međutim, ustaške i domobranske vojne i upravne vlasti nisu bile istog mišljenja. Prebacivanje partizanske grupe na planine Zec i Vraniću one su ocenile samo kao njen privremeni uzmak pred nadmoćnim protivnikom i nisu gajile iluziju da je opasnost sasvim otklonjena. Dolaskom 2. i 4. proleterke brigade na Vraniću nastupila je, po njihovom mišljenju, neposredna opasnost za obližnja mesta: Fojnicu, Šebešić i Rastovo. Kako nisu raspolagali operativnim trupama koje bi mogli uputiti u ta mesta da pojačaju njihove slabe posade, a morali su da iz Fojnice povuku 1. bataljon 15. puka i hitno ga upute ka Kojnicu, ustaški i domobranski komandanti su preduzeli užurbane

⁵⁰ Dnevni izveštaji Hrgena (Arhiv VII, k. 114 c, br. reg. 18/3-18. 18/3-10; k. 71, br. reg. 26/2-5, 6).

⁵¹ Isto.

⁵² Isto.

mere da iz obližnjih gradova i sela prikupe sve naoružano ljudstvo pripremljenih ustaških bataljona i da pomoću njega i žandarma odbrane ugrožena mesta. Još 6. jula iz Travnika su poslani u Fojnicu žandarmi i nešto ustaša, a iz Zenice delovi ustaškog pripremljenog bataljona, tako da je za odbranu tog mesta bilo prikupljeno 25 žandarma i 150 ustaša. Istovremeno je u Sebešić stiglo iz Turbeta i Bučića 105 ustaša rezervnog bataljona, dok su odbranu Rastova preuzeli žandarmi⁵³. Međutim, sve ove mere nisu mogle biti efikasne jer su angažovane snage bile nedovoljne da bi mogle odbraniti ta mesta.

Da bi otkrio kretanje partizana i na osnovu toga prozreo njihove namere, neprijatelj je u toku 8. 9. i 10. jula razvio širu izviđačku aktivnost. Izviđanjem iz vazduha, nije ništa otkriveno, ali je, preko meštana i izviđačkih patrola, komandant fojničkog garnizona još 8. jula došao do podataka da se partizanska grupa, jačine oko 800 boraca, zadržava na grebenu Vraniće, u rejonu Dernečišta, Luka, Štita i Debelog brda. Namere ove grupe bile su mu nepoznate. Dolazile su u obzir dve mogućnosti: ili će partizani napustiti fojnički srez i krenuti na severozapad, preko Treskavice (k. 2024) i Krstača (trig. 2070), prema Sebešiću i dalje ka Bugojnu, »kao desna pobočnica glavnih partizanskih snaga koje se kreću u pravcu Prozora — Gračanice — Bugojna«, ili će se, pak, spustiti ka Fojnici i napasti je. Strahujući od ovog poslednjeg, neprijatelj je preduzeo mere da učvrsti odbranu oko ove varošice, sabijene u uskoj dolini Fojničke reke⁵⁴.

U međuvremenu su se 2. i 4. proleTERSka brigada zadržale na planinama Zecu i Vranići, očekujući od Vrhovnog štaba dalja naređenja. U katunu nekog bogatog sarajevskog trgovca zaplenjene su veće količine stoke i mlečnih proizvoda, te su se izgladneli borci mogli okrepiti. U toku 9. i 10. jula bataljoni su se odmarali, a održano je i nekoliko bataljonskih konferencija i partijskih sastanaka u cilju daljeg učvršćenja discipline i jačanja moralno-političkog stanja⁵⁵. Štab 4. proleTERSke brigade

⁵³ Izveštaj komandira žandarmerijske čete Travnik od 9. jula {Arhiv VII, k. 146, br. reg. 27/5-1}; Izveštaj komandira žandarmerijske stanice Rastovo od 15. jula (Arhiv VII, k. 148 b, br. reg. 1/11-1).

⁵⁴ Isto; Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (k. 71, br. reg. 26/2-5, 6, 7).

⁵⁵ Na sastancima i konferencijama je posebno diskutovano o odnosu prema narodu i oštro su osuđeni, naročito u 4. proleTERSkoj brigadi, neki pojedinačni nepravilni postupci. Pošto borci nisu bili upoznati s mentalitetom i običajima stanovnika, to su preduzete mere da im se kroz predavanja pruže potrebni podaci. »Prvi sastanak u tom smislu« — sjeća se B. Đurieković — »održali smo u Zvijezdanu na Pogorelici. Tu smo prvi put odredili po dva-tri borca koji su imali smisla za agitaciju. Čini mi se da smo to zvali aktivom agitatora. Njihov je zadatak bio da organizuju predavanja po bataljonima, da razgovaraju sa grupicama ljudi koji su na straži, u logoru itd. Tu je Veselin Masleša govorio

je izdao nekoliko letaka, koji su, sa ostalim propagandnim materijalom, podeljeni po obližnjim selima, a održavane su, gde god je bilo moguće, i konferencije s narodom. Neprijateljevi avioni, koji su neprekidno nadletali Vraniću i Zec, bombardovali su 9. jula Dernečište, ali među partizanima nije bilo žrtava⁵⁶.

Operativni štab severne kolone nije hteo da preduzme dalje akcije pre nego što od vrhovnog komandanta dobije tražena uputstva. On je smatrao da su se 2. i 4. proleterska brigada suviše odvojile od južne kolone, koja je, prema podacima kojima se tada raspolagalo, zaostala u rejonu Bitovnje i Konjica. U pismu Vrhovnom štabu od 10. jula izneto je mišljenje da severna kolona ne bi smela da se suviše udaljava od južne, da ne bi bila izložena neprijateljevom obuhvatu s komunikacija. »To utoliko prije — stajalo je dalje u pismu — »što smo dobili izvjesne informacije, istina sasvim nedovoljno provjerene, da se dio neprijateljskih snaga, koji je učestvovao u ofanzivi oko Kozare, odvojio i pošao da nas presretne negdje u predjelu Travnik — D. Vakuf — Jajce«⁵⁷. U pismu je još jednom istaknuta potreba da obe kolone moraju koordinirati svoje pokrete, kako bi se neprijatelj razvukao na širokom frontu i time lišio mogućnosti da manevriše svojim snagama s jednog na drugi pra-

o muslimanskom i hrvatskom življu na koji ćemo nailaziti, o običajima muslimana, a posebno muslimanki i si. Na sastanku su data upozorenja o tome kakvo treba imati držanje, naročito prema hrvatskom življu koji je bio zaplašen od četnika, i kako treba postupati prema muslimanima. Uglavnom, to nije bilo ništa novo, jer je samo razrađivana linija Partije, ali pošto mi ni u Srbiji ni u Crnoj Gori nismo imali kontakta sa muslimanima, to je pitanje bilo važno za nas. Tu je bilo govora i o ustaškim i domobranskim formacijama i o stavu koji treba primeniti prema jednim i drugima u borbi i kao sa zarobljenicima... « (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2003, br. reg. 4/5-1).

Na sastanku ćelije Štaba 2. proleterske brigade diskutovano je o nekim slabostima članova ovoga štaba; kritikovan je politički komesar zbog slabo organizovanog političkog rada, a konstatovano je da je potrebna čvršća veza između štaba brigade i štabova bataljona (Dnevnici V. Đokića i M. Milovanovića). I na sastancima bataljonskih biroa i ćelija, kao i na bataljonskim konferencijama ove brigade, kritički su pretrčana iskustva iz proteklih borbi i učinjeno je više zamerki na rad komandi. U 4. bataljonu je jedan član KPJ bio isključen iz organizacije zbog nedoličnog držanja prema narodnoj imovini (Izveštaj zamenika političkog komesara bataljona, Arhiv VII, k. 738, br. reg. 7/1).

⁵⁶ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 24; Dnevni izveštaj 3. korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-5, 6).

⁵⁷ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 24.

Te informacije nisu bile tačne. Tih dana je neprijateljeva ofanziva na Kozari bila u punom jeku, i nijedna jedinica nije bila izvučena iz borbe. Radilo se, zapravo, o prebacivanju nekih ustaških i domobranskih četa preko Travnika u D. Vakuf, Bugojno i Prozor.

vac. U pogledu mogućnosti daljih dejstava severne kolone izneto je mišljenje da su one znatne, ali da će sve zavisiti od odluke Vrhovnog štaba da li će 2. i 4. proleterska brigada ostati na tom planinskom području ili će produžiti pokret da bi se prebacile preko Vrbasa. U prvom slučaju, po mišljenju Operativnog štaba, brigade bi se mogle zadržati na dostignutoj prostoriji jer je ona »veoma povoljna za opstanak partizanskih jedinica, kako u materijalnom, tako i u političkom pogledu«, a došlo bi u obzir i zauzimanje Fojnice, čime bi se postigao i izvestan politički efekat. Međutim, po uverenju Operativnog štaba, momenat za napad na Fojnicu je bio prošao, tako da više ne bi bilo korisno da se brigade angažuju u jednoj takvoj akciji. Operativni štab je, doduše, znao da neprijatelj u Fojnici nema većih snaga, ali je bilo izvesno da će on, čim oseti približavanje partizana, privući iz susednih garnizona jače delove. Sem toga, »za pokret ka Fojnici i prikupljanje snaga oko nje potrebno je nekoliko dana, jer je teren vrlo težak i pošumljen«. Po oceni Operativnog štaba, dalje zadržavanje na tom području, gde nije bilo partizana, niti je narodnooslobodilački pokret imao ikakvog oslonca, nije bilo ni s političke strane oportuno, jer ono »za sada ne bi moglo predstavljati nikakav rezervoar dok se ne bi otkrili, prikupili i razvili mjesni kadrovi«. Zbog svega toga prednost je, očigledno, imala druga alternativa: trebalo je napustiti to područje i krenuti bilo na severozapad, preko komunikacije Gornji Vakuf — Travnik, i uputiti se u oblast između Bugojna, Gornjeg Vakufa i Travnika, bilo na jugozapad, preko komunikacije Gornji Vakuf — Prozor, i spojiti se s južnom kolonom. Ako bi, kao sledeći zadatak, došlo u obzir prebacivanje brigada preko Vrbasa, onda bi, po mišljenju Operativnog štaba, to trebalo učiniti negde između Jajca i Donjeg Vakufa, jer se pretpostavljalo da je na tom odseku reka gazna⁵⁸.

Neizvesnost u kojoj je Operativni štab bio u toku 9. i 10. jula, očekujući direktive od Vrhovnog štaba, pasivizirala je obe brigade na visovima Vraniće. Mada u tom trenutku nije izgledalo da će gubitak dva do tri dana imati neke reperkusije na nastupajuće događaje, ipak će, upravo zbog njega, severna kolona narednih dana redovno u svojim dejstvima kasniti, prepuštajući inicijativu neprijatelju. No, pri ocenjivanju rada ove kolone u toku tih nekoliko dana po napuštanju Kreševa treba imati u vidu da je njeno rukovodstvo bilo prinuđeno da zaustavi jedinice radi odmora. Operativni štab je u pomenutom pismu obavestio vrhovnog komandanta da je fizičko stanje trupe nezadovoljavajuće usled napornih marševa i nedovoljne ishrane

⁵⁸ Isto.

i da se povećava broj iznemoglih i obolelih boraca. »Brze i forsirane marševe trupa bi teško mogla izdržati . . . Usled slabosti i iscrpljenosti vojnike je zahvatila prava »konjomanija« (uzimanje konja od seljaka radi jahanja i tovarenja — prim. M. L.), što ćemo suzbiti»⁵⁹.

Dalju neizvesnost u pogledu rada 2. i 4. proleTERSke brigade prekinulo je pismo vrhovnog komandanta koje je stiglo istog dana. Ono je bilo napisano 9. jula u 13 časova. U njemu je Tito dao svoje mišljenje u vezi s predlozima Operativnog štaba iznetim u pismu od 7. jula. Nagovestivši da ima izvesnih svojih kritičkih primedbi na pokret ove kolone, o kojima će detaljnije usmeno govoriti na prvom zajedničkom sastanku, vrhovni komandant je dao svoju saglasnost da se zaposedne put Travnik — Gornji Vakuf, ali da se brigade tu ne zadrže, već da prenesu dejstva dalje na zapad, izbiju u dolinu Vrbasa i zaposednu komunikaciju Gornji Vakuf — Donji Vakuf. »Ja sam mišljenja da vaše brigade likvidiraju Bugojno pa eventualno i D. Vakuf« — pisao je Tito. — »Ukoliko bi se tu nalazile veće posade, mi ćemo, po likvidaciji Prozora, doći vama u pomoć. . . . Vaše desno krilo treba da se patrolama proteže do D. Vakufa . . . Imam obaveštenje da bi navodno u G. Vakuf trebali doći četnici⁶⁰. Prema tome smatram da je neophodno potrebno da što pre zaposednete G. Vakuf i prostoriju između Vraniće Pl. i Raduša Planine . . . Zauzimanje G. Vakufa smatrajte svojim prvim, najvažnijim zadatkom. Prisustvo jače neprijateljske snage u ovoj varošici ugrozilo bi pravac daljeg našeg kretanja«. Time su, dakle, 2. i 4. proleTERSkoj brigadi bili određeni konkretni, bliži zadaci, čijem je izvršenju trebalo odmah prići. Istovremeno, radi orijentacije, dat im je i pravac daljeg nastupanja: »Kasnije naš pravac jeste jugozapadno od D. Vakufa prema Cador planini (planini Šatoru — prim. M. L.), tako da zaobidemo Jajce sa juga i izbijemo na prugu Jajce — Split«⁶¹. U pismu je, dalje, stajalo obaveštenje da je južna kolona zauzela Konjic i Ostrožac i porušila prugu i da predstoji neposredan napad na Prozor, u kom cilju su ka njemu već upućena tri bataljona iz 3. i 1. proleTERSke brigade⁶².

Direktiva vrhovnog komandanta je bila jasna: odmah zauzeti Gornji Vakuf i time preseći komunikaciju Bugojno —

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Ta obaveštenja nisu bila tačna, i neizvesno je od koga ih je Vrhovni štab primio.

⁶¹ Misli se na prugu uzanog koloseka Jajce — Mliništa — Oštrelj — Drvar — Kaldrma — Knin — Split. Na odseku Jajce — Knin pruga je, još od prvih dana ustanka, bila van upotrebe.

⁶² Zbornik, tom II. knj. 5, dok. br. 20.

Prozor, kako bi se neprijatelj sprečio da pošalje pomoć prozorskom garnizonu, na koji se pripremao napad. Zauzimanjem Gornjeg Vakufa trebalo je stvoriti dovoljno široku brešu kroz koju bi obe kolone, u slučaju da Prozor ne bude zauzet, mogle da se nesmetano prebace na Radušu i da nastave pokret na zapad, ka planini Šatoru. Zahtev da se zauzme Gornji Vakuf postavljen je kategorički («smatrajte svojim prvim, najvažnijim zadatkom»). Ali je Vrhovni štab, gledajući šire na predstojeće zadatke, ocenio da nije dovoljno zauzeti samo Gornji Vakuf, već i Bugojno, a eventualno i Donji Vakuf. Ovo tim pre što je, po prelasku preko komunikacije Prozor — Bugojno, trebalo izbiti i na drum Bugojno — Sujica — Duvno — Livno i ovladati njime. Pri izvršavanju tog zadatka mogle su nastati teškoće ukoliko bi neprijatelj intervenisao iz Bugojna u pravcu Kupresa i Sujice. Računajući i na intervenciju neprijateljevih snaga, u prvom redu italijanskih, iz suprotnog pravca, tj. iz Livna⁶³, Vrhovni štab je ocenio da bi prodorima duž pomenute komunikacije i njenim posjedanjem neprijatelj mogao stvoriti ozbiljnu zapreku. U tom slučaju grupa brigada bi se našla pred nimalo lakim zadatkom da se preko nje probija pod borbom. Da bi se osujetilo da dođe do takvog, nepovoljnog razvoja situacije, trebalo je, po oceni vrhovnog komandanta, zauzeti Bugojno i Donji Vakuf i time neprijatelja lišiti mogućnosti da s tog pravca interveniše ka Kupresu i da jačim snagama posedne komunikaciju Bugojno — Livno.

Po prijemu direktive Operativni štab je još iste večeri (ili 11. jula izjutra) na Suhom jezeru održao sastanak sa štabovima 2. i 4. proleterske brigade, na kome je, na osnovu dobijenih zadataka, razradio plan daljih dejstava. Odlučeno je da se odmah napadne i zauzme Gornji Vakuf i da se istovremeno izbije na komunikaciju Travnik — Gornji Vakuf u rejonu Rastova, kako bi se sa pravca Travnika obezbedio taj napad i stvorili uslovi za dalje nastupanje ka Bugojnu. U duhu te odluke trebalo je da brigade djeluju samostalno, a da sa svakom od njih krene po jedan predstavnik Vrhovnog štaba. Za napad na Gornji Vakuf određena je 4. brigada, a za dejstva prema Bugojnu 2. proleterska brigada. Da bi se 2. brigada, kojoj je predstojao duži pokret, rasteretila od pozadinskih delova, njena bolnica je priključena 4. proleterskoj brigadi. Zaključeno je da obe brigade krenu odmah na izvršenje svojih zadataka⁶⁴.

⁶³ Vrhovni štab tada nije znao da su Italijani još 29. juna napustili Livno.

⁶⁴ Dnevnik V. Đokića; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2003, br. reg. 4/6-1); Izveštaji Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 16. jula u 18 časova i od 21. jula (AIRPJ. br. 3702 i 3252).

5. — Uništenje industrijskih objekata u Šebešiću

Kako je na sastanku od 11. jula bilo rešeno, 2. proleterska brigada se uputila prema Bugojnu još istog dana posle podne. Zajedno s njom krenuo je 2. bataljon 4. proleterske brigade, koji je trebalo da preseče komunikaciju Travnik — Gornji Vakuf i, postavivši na njoj zasedu, obezbedi napad svoje brigade na Gornji Vakuf. Na putu do Bugojna nije bilo ozbiljnijih prepreka pred 2. proleterskom brigadom. Postojala je, doduše, mogućnost da na drumu između Travnika i Gornjeg Vakufa naiđe na neprijatelja, ali on nije mogao biti tako jak da bi joj preprečio put. Prema prikupljenim podacima, na drumu nije bilo neprijateljevih jedinica, niti je bilo znakova da bi one ubrzo mogle doći. Brigada je, dakle, mogla nesmetano preći preko komunikacije i uputiti se ka dolini Vrbasa. Međutim, Štab brigade je odlučio da ka drumu ne ide najkraćim putem, stazom koja sa Vraniće vodi ka Koprivnici, već da skrene ka Šebešiću, malom naselju u podnožju Vraniće, u dolini potoka Mutnice, da bi uništio uređaje za eksploataciju šume koji su bili vlasništvo preduzeća »Ugar« iz Turbeta. U ovom važnom pogonu bio je zaposlen veći broj radnika, a radi prevoza drva i drvne građe postojala je i uskotračna šumska pruga do Travnika. Eksploatacija šuma u rejonu Šebešića bila je vrlo intenzivna. Pošto to područje nije bilo ugroženo od partizana, preduzeće »Ugar« je moglo da neprekidno i nesmetano obavlja rad, za koji su bile naročito zainteresovane italijanske okupacione vlasti, koje su svoje potrebe u drvnoj građi zadovoljavale dobrim delom iz ovog preduzeća.

U šebešiću se nije nalazila nijedna neprijateljeva jedinica a obezbeđenje šumske manipulacije je bilo povereno žandarmeriji sa obližnje žandarmerijske stanice u Rastovu. Sve do pojave jake partizanske grupe na planinama Zecu i Vranići smatralo se da je to područje bezbedno i da mu ne pretila nikakva opasnost, pošto ga od partizanskih jedinica u Bosanskoj krajini odvaja dolina Vrbasa sa garnizonima u Bugojnu i Donjem i Gornjem Vakufu. Doduše, u blizini, u Zijametu, Skakavcima i drugim srpskim selima na desnoj obali Vrbasa, između Donjeg Vakufa i Bugojna, nalazila se jedna četnička grupa. Međutim, od nje nije pretela opasnost, jer ona ne samo da nije bila neprijateljski raspoložena već je i saradivala sa ustaškim i domobranskim jedinicama u Donjem Vakufu i Bugojnu⁶⁵.

⁶⁴ Januara 1942. godine iz Zijameta i Skakavaca priključilo se ustanicima 32 seljaka sa svojim vođom Đorđem Đermom. Oni su prešli u anj, gde su ušli u sastav 3. krajiškog odreda. Za vreme previranja koje je kasnije nastalo u tom odredu Đermo je, sa svojim seljacima iz Zijameta i Skakavaca i sa još oko sto četnika iz okolnih sela sreza jajač-

Kada su 2. i 4. proleterska brigada izbile na Vraniću, uzbuđenje je zahvatilo upravu pogona i žandarmerije u Šebešiću. I vojne i upravne vlasti u Travniku su ocenile da je ovo važno industrijsko mesto ozbiljno ugroženo, te su mu 8. jula uputile u pomoć ustaškog natporučnika Matića sa 105 ustaških milicionera iz Turbeta i Bučića, pošto drugih jedinica nisu imale na raspolaganju. Čim su stigle u Šebešić, ustaše su na brzu ruku organizovale odbranu i razvile izviđačku aktivnost uputivši patrole prema Vranići da bi otkrile kretanje partizana. Preduzete mere su ubrzo urodile plodom: od nekih čobana se saznalo da su se partizani raspitivali za puteve koji vode za šebešić i Rastovo, a i patrole su 10. jula javljale o pokretima većih partizanskih grupa ka planini Javornjači, oko 4 km jugoistočno od Šebešića. Ustaškom komandantu je postalo jasno da će partizani, verovatno još u toku naredne noći, napasti šebešić, ali ga je zabrinuo njihov pokret ka Javornjači, iz čega je zaključio da će neki delovi običi Šebešić da bi ga napali sa severne strane. Tim manevrom partizani su se približavali i Rastovu, te je postojala opasnost da i to mesto bude istovremeno napadnuto. Da bi sprečio iznenađenje, ustaški komandant je naredio komandiru žandarmerijske stanice da odmah organizuje izviđanje prema grebenu Muravica, preko koga je prolazila staza koja se sa istoka spuštala u naselje, i da u Šebešić pošalje puškomitralješko odeljenje, kao ojačanje tamošnje odbrane⁶⁰.

U toku popodneva 11. jula ustaške patrole isturene u rejonu Vlaške ravni i Javornjače sukobile su se sa prednjim delo-

kog, prebegao na područje sreza bugojanskog. Sklonjeni po selima, u grupama, četnici su mirovali. Na poziv komandanta domobranske posade natporučnika Stjepana Kamenovića, u Bugojno je 4. jula došao Đermo i izjavio da želi da se sa svojom grupom od 120 ljudi povinuje vlastima NDH i da zajedno sa domobranskim jedinicama učestvuje u progibanju partizana, ukoliko bi se oni pojavili u tom rejonu. Komandant operacijskog područja pukovnik Šimić odobrio je da se ovi četnici upotrebe za »čuvanje sela i čišćenja partizana«. Istog dana Đermo je poslao u Jajce svoja dva kurira da bi se povezao sa Drenovićem, komandantom četničkog odreda »Kočić«, koji je dejstvovao na teritoriji 3. krajiškog partizanskog odreda, u rejonu Sitnice, Mrkonjić-Grada i Jajca. Sledećeg dana natporučnik Kamenović je došao u selo Brežičane sa vodom domobrana i dva žandarma i sazvaio zbor četnika. »Skupilo se 120 četnika«, javljao je o tome 7. jula komandir žandarmerijske stanice u Bugojnu komandantu 5. žandarmerijskog puka, »te im je izdata potrebna zapovjed o njihovoj djelatnosti... Komandant četnika D. Đermo izjavio je da će za kratko vrijeme prikupiti oko 200—250 ljudi, koji su svi naoružani puškama. Četnici održavaju svaki dan vezu sa posadnim zapovjedništvom u Bugojnu i izvršavaju samo naređenja natporučnika Kamenovića« (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 35/5-1, k. 52, br. reg. 47/1-1).

⁶⁰ Izveštaj žandarmerijske stanice iz Rastova komandiru žandarmerijske čete u Travniku od 15. jula (Arhiv VII, k. 148 b, br. reg. 1/11-1, k. 147, br. reg. 7/1-5).

Borci su svoje oskudne obroke delili s narodom.

Smotra oružja pred borbu.

vima 4. bataljona 2. proleterske brigade koji se kretao na čelu brigadne kolone. Ustaše su se odmah povukle u Šebešić, izveštivši da se partizani približavaju i da je jedna njihova kolona upućena preko Javornjače ka Rastovu. O tome je odmah telefonom bila upozorena žandarmerijska stanica u Rastovu. Oko 16 časova 4. bataljon, ojačan 1. četom 2. bataljona 4. proleterske brigade, izbio je pred Šebešić i odmah, iz pokreta, prešao u napad. Ustaše su samo pripucale i, plašajući se da ne budu opkoljene, odmah se povukle prema Rastovu⁶⁷. Odluka o povlačenju bila je opravdana jer se Šebešić, u uzanoj dolini, stešnjen između brda, nije mogao uspešno braniti, a branilac, koji je u ovom slučaju bio daleko slabiji, bio bi brzo okružen i uništen. Povlačenje ustaša i žandarma je izvršeno organizovano, jer je 4. bataljon, zadržavši se nepotrebno u stanici, propustio priliku da im u gonjenju nanese gubitke⁶⁸.

Po ulasku u Šebešić 2. proleterska brigada i 2. bataljon 4. proleterske brigade zapalili su četiri zgrade preduzeća »Ugar«, oštetili tri lokomotive šumske železnice i zaplenili veću količinu životnih namirnica iz skladišta preduzeća⁶⁹. Zaplenjena hrana je dobrodošla jedinicama koje su već trpele glad. Pošto su se poslednjih dana kretale slabo nastanjenim terenom i prolazile kroz siromašna planinska sela u kojima se za novac nije moglo gotovo ništa nabaviti, obe brigade su se u pogledu ishrane našle u dosta teškoj situaciji. Naročito se oskudevalo u hlebu. Pa ipak, partizani su izvesnu količinu namirnica i ovde, kao i u Kreševu pre nekoliko dana, podelili radnicima, službenicima i siromašnim seljacima. Taj postupak je pozitivno odjeknuo među stanovnicima toga kraja, kojima je to bio prvi susret s partizanima. Čak je i komandir žandarmerijske čete u Travniku pisao komandantu 5. žandarmerijskog puka o tome da partizani potpomažu siromašne seljake i radnike, da su životne namirnice delili

" Dnevnici V. Bokića i M. Milovanovića; Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 28; M. Grbić: Četa je izvršila zadatak i Lj. Arsenijević: Uzne-mireni logor, »Druga proleterska«, I, str. 551, 554.

⁶⁸ Na sastanku bataljonskog biroa, sledećeg dana, ovako je analiziran napad na Šebešić:

»Za vreme ove akcije naš bataljon je išao na čelu kolone, a kad je naišao na neprijatelja, drugovi su shvatili da sa njim treba likvidirati brzo. Drugovi su brzim naletom zbunili neprijatelja i isterali ga iz stanice. Ali se prilikom te akcije nekoliko drugova zadržalo u magacinu da bi došli do hrane. Da se ovo ne bi dešavalo, rešeno je da komandiri, vodnici i desetari vrše vojničke dužnosti, a ako treba evakuisati hranu, vršiti pretrese itd., to će činiti politkomi i njihovi zamenici i niko više« (Arhiv VII, k. 738, br. reg. 7/1).

⁶⁹ Izveštaji žandarmerijske stanice u Rastovu (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 7/1-5, k. 148 b, br. reg. 1//11-1); Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade od 16. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 42; AIRPJ, br. 3702).

siromašnim seljacima i da plaćaju sve što uzimaju od stanovnika⁷⁰.

Napustivši Šebešić, ustaše su se do 17 časova prikupile u Rastovu da organizuju odbranu. Međutim, panika je već bila zahvatila njihove redove. Počele su kružiti glasine da partizani, kojih, navodno, ima preko hiljadu, opkoljavaju Rastovo i da su već izbili na drum koji vodi ka Travniku. Pod utiskom tih vesti, koje, međutim, nisu bile tačne, ustaše su u neredu napustile položaje i preko Kruščičke planine povukle se u Vitez. U Rastovu su ostali samo žandarmi, ali su se i oni u toku noći povukli na obližnje brdo (k. 1125)⁷¹.

Bojazan ustaša nije bila opravdana. Partizani se nisu uputili ka Rastovu. Oni su još u toku noći napustili Šebešić i krenuli niz dolinu Mutnice, a potom skrenuli ka Gornjem Vakufu. Dok je 2. bataljon 4. proleterske brigade ostao na drumu u visini k. 879, sa zadatkom da spreči intervenciju neprijatelja iz Travnika i obezbedi napad svoje brigade na Gornji Vakuf, koji je trebalo da se izvede iste noći, 2. proleterska brigada je prešla preko komunikacije i 12. jula pre podne stigla u selo Bojsku, oko 10 km jugoistočno od Bugojna⁷².

Žandarmi u Rastovu su u toku 12. jula, od seljaka koji su kao vodiči išli sa 2. proleterskom brigadom, doznali da je partizanska jedinica otišla u pravcu Gornjeg Vakufa. Ti vodiči su izjavili da su uz put pobjegli od partizana. Oni su dali gotovo potpuno tačne podatke o brojnom stanju i naoružanju 2. proleterske brigade⁷³.

Pošto su se uverile da je prošla opasnost od partizana, ustaše su se vratile u Rastovo. Sledećeg dana, 13. jula, uputile su se ka Šebešiću ali su se otud morale vratiti, jer su se u međuvremenu ponovo pojavili partizani. Radilo se, naime, o jed-

⁷⁰ Izveštaj komandira žandarmerijske čete iz Travnika od 22. jula (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 7/1-4).

⁷¹ Arhiv VII, k. 148 b, br. reg. 1/11-1.

Dnevnici V. Đokića, M. Milovanovića, B. Čukića.

⁷³ Arhiv VII, k. 148b, br. reg. 1/11-1.

Radi bržeg i sigurnijeg kretanja, a u nedostatku topografskih karata, štabovi su bili prinuđeni da za vodiče uzimaju seljake. Od njih se nisu mogli sakriti podaci koji su predstavljali tajnu (kao na primer: približna jačina jedinice, naoružanje, pravac kretanja i si.). Doduše, često nije bilo ni dovoljno budnosti i potrebnog opreza, tako da su vodiči mogli da vide i čuju ono što je trebalo držati u tajnosti. Zbog toga su često izostajala iznenađenja jer je neprijatelj mogao biti blagovremeno alarmiran. To je naročito dolazilo do izražaja prilikom kretanja kroz naselja čije je stanovništvo bilo neprijateljski raspoloženo ili nepoverljivo prema partizanima. Bilo je pak i slučajeva da su vodiči, plašeći se represalija od okupatorskih i kvislinških vlasti, javljali o kretanju partizana i njihovoj jačini mada sami nisu bili neprijateljski raspoloženi prema njima.

noj grupi boraca 2. bataljona 4. proleterske brigade koja se povratila u Sebešić da bi iz mesne apoteke uzela sanitetski materijal i da bi odvela nekoliko službenika preduzeća »Ugar« koji su radili za interese okupatora⁷⁴.

Dolazak 2. i 4. proleterske brigade na područje Velike župe Lašva i Glaž bio je od velikog značaja, naročito političkog. Prvi put su se u tom kraju — oko Kreševa, Fojnice, Kiseljaka i Sebešića — pojavili partizani i svojom snagom, vojničkim uspesima i, naročito, pravilnim držanjem i prisnim odnosom i postupcima prema narodu, posebno siromašnom, učinili jak politički utisak na stanovništvo. Komanda žandarmerijske čete u Travniku je ovako ocenila situaciju izazvanu dolaskom proleterskih brigada:

»Nezadovoljstvo koje vlada kod pučanstva zbog oskudice živežnih namirnica⁷⁵ komunistička promidžba iskorišćava za svoje svrhe, te je očekivati da će se redovi partizana pojačati.

Četvrta partizanska proleterska brigada za vrijeme boravka na području krila razvila je i ubacila među pučanstvom, naročito među nižim slojevima naroda, svoju jaku promidžbu. Zapaženo je da je čak izvjestan dio pučanstva bio uz njih i potajno ih potpomagao. Promidžbu su širili na sve moguće načine navodeći: da se bore za »slobodu naroda«, da je njihov cilj srušiti kapitalizam a potpomoći siromašnom seljaku i radniku, da potpomažu siromašni svijet, te su čak izvjestan dio opljačkanih živežnih namirnica (reč je o robi konfiskovanoj i zaplenjenoj u državnim magacinima ili u radnjama bogatih trgovaca — prim. M. L.) djelili siromašnim seljacima, da je njihova pobjeda sigurna i da će ona uslijediti najdalje u roku od 5 mjeseci; upućivali su narod da ne bježi i da ih se ne boji, jer da oni narodu donose slobodu. Pojedine stvari koje su uzimali plaćali su bivšim jugoslovenskim dinarima, italijanskim lirama i njemačkim markama«.⁷⁶

Pozitivan uticaj koji su proleterske brigade ostvarile u tom kraju nije mogao odmah dovesti do značajnijeg opredeljenja stanovništva za narodnooslobodilački pokret i za stupanje u partizanske jedinice. Pa ipak, uspeh je upravo bio u tome što je kod naroda bila razbijena iluzija o snazi i sigurnosti ustaške

⁷⁴ Partizani su uhapšene službenike sproveli u Gornji Vakuf. Odatle su ih ubrzo pustili, pošto su od njihovih sugrađana dobili uveravanje da su ti službenici bili korektni prema radnicima. Ovakav postupak partizana bio je sa simpatijama pozdravljen od naroda (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 7/1-5).

⁷⁵ Stanje ishrane stanovništva u tom kraju, kao i u većem delu NDH, bilo je vrlo teško. Na tržištu nije bilo prehrambenih proizvoda, a jedino se švercom, uz visoke cene, moglo doći do najnužnijih namirnica. Tako se, npr., kilogram kukuruza mogao nabaviti na crnoj berzi za 100 kuna. Plate službenika su se, u decembru 1942. kretale od 2600 do 4600 kuna (Zakonska odredba o berivima državnih službenika i umirovljenika, Vjestnik Ministarstva domobranstva, br. 54).

⁷⁶ Izveštaj komandira žandarmerijske čete u Travniku komandantu 5. žandarmerijskog puka od 22. jula 1942 (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 7/1-4).

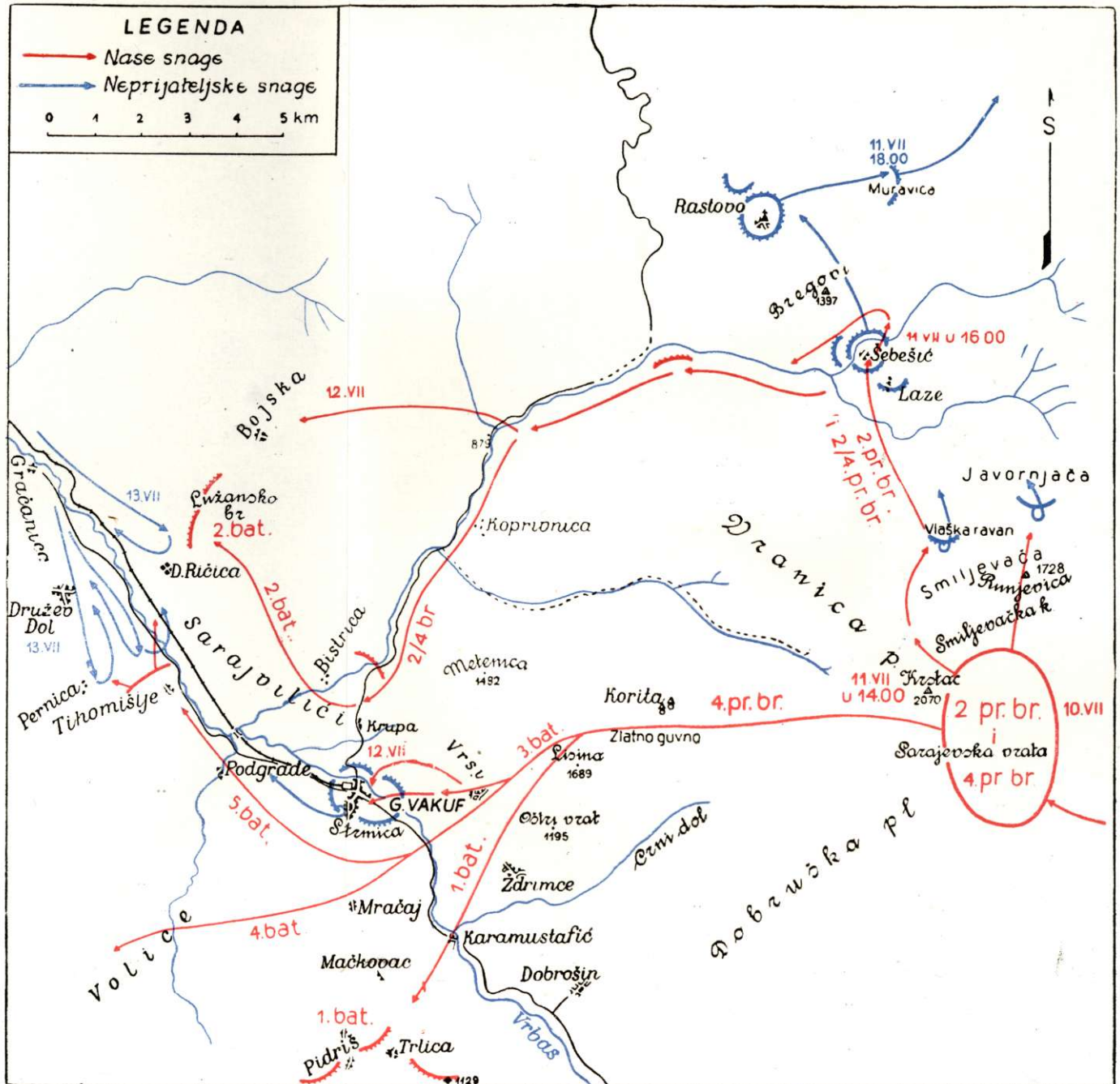
i okupatorske vlasti i što se dobila prava slika o partizanima i ciljevima njihove borbe. To je bilo i te kako značajno kad se ima u vidu da je na tom području bio vrlo jak uticaj katoličke crkve, dok je uticaj KPJ, koja u tom kraju nije imala svojih organizacija, bio neznatan. Ustaška propaganda, uz punu podršku klera, uspevala je da narod toga kraja drži po strani, izolujući ga od oslobodilačkog pokreta tako da je znatan broj stanovnika bio delom u ustaškim, legionarskim i domobranskim jedinicama, a delom u tzv. pripremnim bojnama — poluvojničkim ustaškim formacijama milicijskog tipa. S tog aspekta posmatrano, relativno kratko zadržavanje proleterskih brigada u tom kraju imalo je veliki značaj i njegove pozitivno posledice će se kasnije ispoljiti.

Boravak partizana na tom području bio je značajan i sa drugog stanovišta. Četnici iz sela Zijameta, na desnoj obali Vrbasa, sklopili su tih dana sporazume s vlastima NDH da se zajednički bore protiv partizana 3. krajiškog NOP odreda, koji su u poslednje vreme, u više navrata, potukli četničke i domobranske jedinice na levoj obali Vrbasa i zapretili da će svoja dejstva preneti i na desnu obalu. I upravo tada, kada su i četnici i ustaše smatrali da se, zaključenjem sporazuma, situacija konsoliduje i njihove pozicije učvršćuju⁷⁷, došla je s jugoistoka jaka partizanska grupa, prodrila u ta sela i svojom snagom i pravilnim stavom učinila takav utisak na zbunjene i politički nestabilne četnike, koji su do nedavno bili u partizanskim jedinicama, da su se počeli kolebati i ispoljavate svoj antiustaški stav. Time je četničkom pokretu toga kraja bio zadat težak udarac od koga se više neće oporaviti. Taj udarac je došao u pravo vreme, u trenutku kad su se zijametski četnici počeli učvršćivati i povezivati preko Vrbasa sa susednim četničkim odredom Uroša Drenovića, a preko njega i sa ostalim četničkim jedinicama pod komandom Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda. Dolazak proleterskih brigada je, dakle, u začetku prekinuo proces organizovanja i povezivanja četničkih grupa i jedinica u ovom delu Bosne.

Neprijateljevi štabovi u Fojnici, Travniku, Donjem Vakufu i Bugojnu sa zebnjom su pratili kretanje proleterskih brigada, strahujući za sudbinu svojih posada. Pad Sebešića i alarmantne vesti koje su donele ustaše pobegle iz Rastova uznemirili su naročito neprijatelja u Travniku. On je u prvi mah pomislio da će se partizani, možda, uputiti na sever, prema Travniku. Razne, gotovo neverovatne vesti, koje su neprestano

⁷⁷ U izveštajima upravnih, vojnih i političkih vlasti NDH iz tih dana govorilo se da se prilike u tom kraju normalizuju nakon postignutog sporazuma između četničkih odreda i ustaških vlasti i da je nastupio mirniji život.

OSLOBOĐENJE SEBEŠICA I GORNJEG VAKUFA
(11. i 12. VII 1942)

Skica 6

pristizale, dezinformisale su ga svojim kontradiktornostima. Čak se javljalo da jedna partizanska grupa nadire preko Viteza, što je pojačalo strahovanje za bezbednost Travnika, u kome se nalazila vrlo slaba posada — oko 120 vojnika naoružanih samo puškama. I komandant 3. domobranskog korpusa je uzeo u obzir mogućnost da partizani napadnu Travnik. On je 12. jula izjutra obavestio Glavni stožer da se partizanska grupa sa Vraniće »širi jednim delom dolinama rijeka Rijeke i Kruščice prema Travniku« to je istog dana uputio u to mesto dve ustaške čete, jednu iz Crne legije a drugu iz Zelezničke bojne, koje su, po dolasku, upotrebijene za ojačanje odbrane grada. Međutim, u toku dana, saznalo se da je partizanska grupa krenula na zapad, ka Bugojnu. Izgledalo je da je opasnost za Fojnicu i Travnik prošla. Pa ipak, neprijatelj je i dalje strahovao za bezbednost tih garnizona jer je bio naročito zainteresovan da ih održi u svojim rukama. Posebno se nije smelo dozvoliti da partizani zauzmu Travnik, jer su se prema ugroženim mestima u dolini Vrbasa jedino preko njega mogle uputiti domobranske i ustaške jedinice iz Sarajeva i iz doline Bosne. A i za držanje Fojnice neprijatelj je imao važne razloge, jer se u njoj nalazilo šest pilana sa drvnom građom i balvanima u vrednosti preko 50 miliona kuna. Za rad pilana bili su posebno zainteresovani okupatori, koji su koristili gotovo čitavu njihovu proizvodnju. Podžupan je tih dana iz Fojnice tražio od pretpostavljenih da se Fojnici uputi hitna pomoć »jer se svakog časa očekuje napad partizana, a uznemirenje naroda u gradu stalno raste«. Javljao je takođe da su napuštene zgrade rudnika i instalacije velike vrednosti i Bakovićima, 4,5 km jugoistočno od Fojnice. Da bi se zaštitili ovi važni industrijski objekti, u Fojnicu je upućeno oko dve stotine ustaša, pripadnika »pripreme bojne«⁷⁸.

Tako je upad 2. proleterske brigade u Šebešić izazvao u prvi mah pometnju u neprijateljevim štabovima, naročito u Travniku i Fojnici. Posle prvih uzbuđenja i raznih pretpostavki o namerama partizana, neprijateljevi štabovi su ubrzo zaključili da će partizani krenuti na zapad, ka dolini Vrbasa.

6. — *Oslobodjenje Gornjeg Vakufa*

Kada je severna kolona krenula ka dolini Vrbasa, situacija je kod neprijatelja bila dosta nepovoljna. Od brzine rada štabova 2. i 4. proleterske brigade zavisilo je da li će, i koliko,

⁷⁸ Izveštaji Velike župe Lašva i Glaž u Travniku Ministarstvu unutrašnjih poslova od 12. jula 1942 (Arhiv VII, k. 214, br. reg. 18/2-11); Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-3, 2 i 33/2-1).

ta situacija biti iskorišćena. Nekoliko dana je doduše već bilo izgubljeno zbog suvišnog zadržavanja na Vranići, ali se moglo još dosta učiniti da se iskoristi povoljna prilika, kada se nepripremljeni neprijatelj nije mogao odlučnije suprotstaviti nadiranjju brigada u dolinu Vrbasa. Druga proleeterska brigada je krenula na svoj zadatak, prema Bugojnu, nešto dužim pravcem, preko Sebešića, što će za izvesno vreme — koje nije bilo bez značaja, jer su već i časovi počeli igrati sve veću ulogu — odgoditi njen dolazak pred Bugojno. Ali se zato 4. proleeterska brigada — koja je na svoj zadatak krenula istog dana kada i 2. proleeterska — uputila direktno, najbližim pravcem, ka Gornjem Vakufu. Njen štab je u toku prepodneva 11. jula, na sastanku sa štabovima bataljona, razradio plan napada na Gornji Vakuf. Nije se raspolagalo tačnim podacima o jačini posade, ali se pretpostavljalo, na osnovu nekih obaveštenja, da ona nije velika. Veću je brigu zadavala opasnost od moguće intervencije iz Bugojna, Travnika i Prozora, koja bi mogla osujetiti planove o zauzimanju Gornjeg Vakufa. Da bi se ona otklonila trebalo je odrediti jače snage za obezbeđenje s tih pravaca. Bilo je takođe važno da se mesto zauzme u toku noći, jer je bilo malo verovatno da će se neprijateljeve snage iz susednih garnizona usuditi da intervenišu pre svanuća. Na takvoj proceni izrađen je plan akcije: za neposredan napad određen je 3. bataljon, koji je trebalo da iznenadnim i brzim prodorom razbije posadu i zauzme varošicu, za obezbeđenje prema Prozoru, Travniku i Donjem Vakufu angažovani su 1, 2. i 5. bataljon, a 4. bataljon zadržan je u rezervi i na obezbeđenju bolnice⁷⁹.

U Gornjem Vakufu se nalazila samo žandarmerijska stanica sa osam žandarma koji su održavali red i osiguravali državna nadležstva: kotarsku ispostavu, opštinu i odeljak finansijske straže. U mestu je još postojao i ustaški tabor sa oko 40 naoružanih meštana — milicionera, koji su se nalazili kod svojih kuća a korišćeni su samo za obavljanje stražarske službe⁸⁰.

Obaveštene o dolasku jače partizanske grupe na Vraniću, neprijateljeve vlasti u Gornjem Vakufu upozorile su svoje pretpostavljene u Bugojnu i Jajcu da postoji opasnost da će se ona s planine spustiti u dolinu Vrbasa i napasti varošicu. Načelnik ispostave je čak tvrdio da će Gornji Vakuf biti napadnut pre Prozora, pa je tražio da mu se uputi jača pomoć ili da se da dozvola za evakuaciju nadležstava. Međutim, upozorenja

⁷⁹ Dnevnici J. Lopičića i M. Poleksića: Članci B. Đuričkovića i D. Cagorovića.

⁸⁰ Izveštaji komandira žandarmerijske čete iz Jajca komandantu 5. žandarmerijskog puka od 16. jula i 8. avgusta (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 20/6-1, k. 148, br. reg. 43/2-2); Izveštaj 5. žandarmerijskog puka od 17. jula (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 45/1-1).

koja su stizala iz Prozora i Bugojna nisu u prvi mah bila ozbiljno shvaćena od strane pukovnika Šimića, komandanta operativne zone. On je, naime, smatrao „da prikazana pogibelj ne postoji“ i da se radi „o širenju lažnih i alarmantnih vijesti“. Zbog toga on nije ni preduzeo neke posebne mere da bi efikasnije zaštitio ugrožene garnizone. Doduše, i da je hteo, on to nije mogao učiniti jer nije raspolagao potrebnim snagama. Čak se i za Livno, koje su napustili Italijani, jedva našao jedan bataljon (2. bataljon 14. pešadijskog puka), koji je 5. jula iz Mrkonjić-Grada upućen preko Jajca, Bugojna i Kupresa u Livno, gde je stigao dva dana kasnije. Pažnja pukovnika Šimića bila je tih dana usmerena na područje oko Jajca, Mrkonjić-Grada i Glamoča, gde su bila u toku zajednička dejstva domobrana i četnika protiv snaga 3. i 5. krajiškog NOP odreda⁸¹.

Ustaške vojne vlasti u Sarajevu, međutim, ozbiljnije su shvatile opasnost koja je pretila garnizonima u dolini Vrbasa. Komandant ustaške 1. stajaće brigade je još 9. jula naredio ustaškom 17. bataljonu da u Prozor pošalje jednu četu, a već sledećeg dana je, preko Travnika, uputio u Bugojno jedan bataljon Crne legije⁸².

Pošto su u međuvremenu iz Prozora stigle vesti o približavanju partizana i o prvim napadima na grad, pukovnik Šimić je najzad shvatio svu ozbiljnost situacije u tom delu njegovog operacijskog područja. On je stoga, zajedno s ustaškim majorom Bobanom, komandantom bataljona Crne legije, 10. jula boravio u Prozoru, a sutradan je iz Bugojna u Prozor uputio jednu četu Crne legije⁸³.

Tako su tih dana obe protivničke strane usmerile svoja dejstva ka Prozoru i dolini gornjeg toka Vrbasa. Partizanske jedinice, znatno brojnije, bile su u prednosti jer su se već nalazile upravo pred Prozorom, Gornjim Vakufom i Bugojnom, samo je bilo pitanje časa ili dana kad će ih zauzeti. Neprijatelj je, pak, bio u nezavidnom položaju jer su njegove posade, u Prozoru i Bugojnu, a pogotovu u Gornjem Vakufu, bile dosta slabe, a ni pomoć upućena iz Sarajeva nije bila tako velika da bi značajnije izmenila odnos snaga. Bar za naredna tri — četiri dana nije se moglo očekivati da će na ovo područje, na koje su već izbijale sve četiri brigade, stići jače neprijateljeve snage koje bi mogle bitnije izmeniti situaciju.

⁸¹ Izveštaj Velike župe Pliva i Hama Ministarstvu unutrašnjih poslova od 22. jula (Arhiv VII, k. 195, br. reg. 3/9-1); Bojna relacija domobranskog 9. pešadijskog puka za jul 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11).

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

Trebalo je, dakle, dejstvovati brzo i, bez odugovlačenja i razvlačenja snaga u manje važnim akcijama, napasti i zauzeti pomenute garnizone. Drugim rečima, trebalo je da severna kolona uputi prema Gornjem Vakufu manje snage, jedan do dva bataljona, i to ne toliko radi zauzimanja Gornjeg Vakufa, jer bi za taj zadatak bila dovoljna i jedna četa, već radi presecanja komunikacije Bugojno — Prozor i sadejstva s južnom kolonom prilikom njenog napada na Prozor. Ostale pak snage najpre bi presekle komunikaciju Gornji Vakuf — Travnik (a i taj zadatak nije zahtevao snage veće od jednog bataljona) i potom, u brzom nastupanju, zauzele Bugojno i Donji Vakuf. U međuvremenu bi južna kolona likvidirala neprijateljev garnizon u Prozoru. Izgledi za uspeh jedne tako zamašne koordinirane akcije obeju kolona bili su vrlo povoljni. Prilika je objektivno bila tu i trebalo ju je samo uočiti i iskoristiti.

No, očigledno, ovakav plan dejstva mogao je proizići samo iz sasvim dobro proučene situacije, odnosno na osnovu poznavanja rasporeda, jačine, mogućnosti i namera neprijateljevih snaga kako u garnizonima u dolini Vrbasa tako i na susjednim područjima s kojih bi se mogla očekivati intervencija. Međutim, takve elemente nisu imali ni Vrhovni štab, ni Operativni štab severne kolone. Nemanje tačnih i pouzdanih podataka o neprijatelju prisiljavalo ih je na oprezan rad, na »pipanje«, na nešto duže zadržavanje radi prikupljanja i proveravanja podataka, a to je uticalo na usporavanje tempa nastupanja, na donošenje nedovoljno preciznih, alternativnih rešenja i odluka i na takvo grupisanje snaga koje nije moglo biti uvek najcelishodnije.

I kao rezultat toga došlo je do odluke Operativnog štaba da se na zauzimanju Gornjeg Vakufa angažuje cela 4. proleterska brigada, a da se prema Bugojnu i Donjem Vakufu uputi 2. proleterska brigada.

Oko 14 časova 11. jula 4. proleterska brigada je krenula prema Gornjem Vakufu stazom koja je vodila duž grebena između kanjona Suhodola i Crnog dola. Po padu mraka jedinice su se počele spuštati sa Zlatnog guvna strmom padinom prema selu Vrsima. Pokret je dugo trajao, tako da je 3. bataljon izbio pred varošicu tek oko 2 časa 12. jula, a njegova 3. četa je odmah ušla u nju. Malobrojna neprijateljeva posada nije očekivala napad jer je bila umirena prolaskom čete Crne legije kroz Gornji Vakuf u pravcu Prozora. Pojava partizana na nju je delovala tako iznenađujuće da se bezglavo razbežala, pošto je prethodno pružila vrlo slab otpor. U Bugojno su stigli tri žandarma i 30 milicionera. U ovom napadu bataljon je imao samo jednog ranjenog, dok su gubici neprijatelja iznosili tri mrtva i devet zarobljenih (četiri žandarma i pet milicionera).

U međuvremenu je 1. bataljon izbio na komunikaciju prema Prozoru i zauzeo položaj u rejonu sela Pidriša, dok se 5. bataljon postavio prema Bugojnu u rejonu sela Tihomišlja. U toku dana 4. bataljon je sa obe bolnice i komorom prešao preko komunikacije i izbio u rejon sela Voljica⁸⁴.

Pad Gornjeg Vakufa je uzbudio neprijatelja u Prozoru i Bugojnu, jer se očekivalo da će odmah uslediti napad i na ta dva mesta. Oko Prozora je već bio zatvoren obruč, a Bugojnu su se primicale snage 2. proleTERSke brigade. Neprijatelj je štab u Bugojnu stoga nije ni pomišljao da krene ka Gornjem Vakufu da bi ga povratio i uspostavio vezu sa Prozorom, jer za to nije imao snaga⁸⁵.

Kako se moglo i očekivati, 4. proleTERSka brigada je s lakoćom izvršila dobijeni zadatak. Zauzimanjem Gornjeg Vakufa ona je prekinula komunikaciju Bugojno — Prozor, tako da je neprijateljeva posada u Prozoru ostala odsečena. Time su proleTERSke brigade savladale i treću komunikaciju koja je stajala na pravcu njihovog nastupanja i otvorile sebi put prema Raduši i, dalje, prema Cincaru i Dinari.

7. — Borbe južne kolone pred Prozorom

Dok je severna kolona već izbijala u dolinu Vrbasa, južna kolona je napuštala dolinu Neretve primičući se, dosta sporo, Prozoru. Vrhovni štab nije hteo da žuri s napuštanjem doline Neretve i da, zbog opasnosti koju je dalje zadržavanje na toj komunikaciji nosilo u sebi, prevremeno odvuče brigade sa nje i propusti priliku da neprijatelju nanese veće štete. Uspehom postignutim u napadu na komunikaciju on je bio zadovoljan, jer se ostvario znatno više nego što je planirao pre napada. Pa ipak, on je shvatio da se ukazala prilika da se velikoj diverziji daju još veće razmere na taj način što bi se ona proširila na nove deonice. Njegovu pažnju je zbog toga skrenula na sebe komunikacija od Konjica nizvodno prema Jablatici. Trebalo je iskoristiti postignuti uspeh i, pre nego što bri-

⁸⁴ Izveštaj Štaba 4. proleTERSke brigade vrhovnom komandantu od 12. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 27); Izveštaji žandarmerijskih komandi od 12, 16. i 22. jula i 6. avgusta (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 20/6-1, k. 147, br. reg. 23/1-5, k. 148, br. reg. 43/2-2, k. 65, br. reg. 45/1-1); Članci B. Đuričkovića, Lj. Vučkovića i Đ. Čagorovića; Dnevnici J. Lopičića, J. Mihaljevića i M. Poleksića.

⁸⁵ »Naših snaga u mjestu Bugojnu nema — javljala je toga dana komanda žandarmerijskog voda — »da bi se preduzela akcija čišćenja, jer postoji bojazan, ako se napusti varoš, da bi moglo biti iznenađenja, jer se u Bugojnu nalazi samo posada za odbranu Bugojna« (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 45/1-1).

gade napuste dolinu Neretve i krenu na zapad, ka Prozorskoj kotlini, izvršiti što temeljitija rušenja važnih objekata na željezničkoj pruzi i drumu (mostova, potpornih zidova, koloseka i željezničkih stanica). Trebalo je iskoristiti svaki dan i svaki čas dok jače neprijateljeve snage ne budu intervenisale iz Mostara. Napadom Konjičkog bataljona na Ostrožac još u toku noći 5/6. jula, kao i akcijama istog bataljona i 6. bataljona 1. proleterske brigade na prugu od Lisičića do blizu Rame 7. i 8. jula, ova važna komunikacija je dobrim delom već bila prekinuta, tako da se sada, nakon oslobođenja Konjica, moglo pristupiti njenom opsežnijem i temeljitijem rušenju. Posebno je bilo važno uništiti mostove kod varošice Rame, kako bi saobraćaj između Mostara i Konjica bio duže vreme prekinut.

Vrhovni komandant je u toku 8. jula naredio Štabu 1. proleterske brigade da što hitnije izvrši evakuaciju ratnog materijala i namirnica iz Konjica i da sledećeg jutra svoje bataljone prebaci u rejon sela Kostajnice, Pothuma i Pačarana, odakle će nastaviti pokret drumom Rama — Prozor. Ujedno mu je naredio da ispita mogućnost zauzimanja mostova u Rami⁸⁶, ukazavši naročito na potrebu da se pre napuštanja doline Neretve evakuše sav ratni plen i unište svi objekti na komunikaciji. Čak je u tom smislu dozvolio i mogućnost da se pokret odloži za jedan dan, kako bi se ti zadaci što bolje izvršili⁸⁷. Slično je naređenje upućeno i Štabu 3. proleterske brigade, koji je trebalo da svoje bataljone, izuzimajući dva koja su već bila upućena ka Prozoru, prikupi u rejon sela Bukovice, Grevića i Kućana, oko 15 km jugoistočno od Prozora⁸⁸. U oba naređenja vrhovni komandant je ukazivao na potrebu da se prilikom marševanja puna pažnja obrati na tajnost i maskiranje, kako neprijatelj ne bi izviđanjem otkrio pravac pokreta.

Skretanjem pažnje na Ramu bio je trenutno potisnut u drugi plan napad na Prozor⁸⁹. Međutim, pošto je primio nove podatke da je italijanska posada u Rami jako utvrđena, vrhovni komandant je odustao od namere da napadne to uporište.

⁸⁶ Pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba je 8. jula javio vrhovnom komandantu da mostove u Rami obezbeđuje 300—400 italijanskih vojnika, čija je borbeno vrednost slaba (Zbornik, tom II, knj. 5, str. 60, AIRPJ, br. 3700).

⁸⁷ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 1. proleterske brigade od 8. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 15).

⁸⁸ Naređenja vrhovnog komandanta Štabu 3. proleterske brigade od 7. i 8. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 11 i 16).

⁸⁹ Vrhovni komandant je o tome 9. jula pisao Štabu 3. proleterske brigade: »Primio sam vaš jučerašnji izveštaj. Nisam vam pre odgovorio jer nisam smatrao hitnim napad na Prozor« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 21).

Sada je pred južnom kolonom stajao sledeći zadatak: zauzimanje Prozora i izbijanje na prostoriju Gornji Vakuf — Kupres — Duvno. U rejonu sela Gračanice i Gračaca, nedaleko od Prozora, već su se nalazili 2. i 4. bataljon 3. proleterske brigade, koje je Vrhovni štab još 6. jula uputio prema toj varošici. Oni su noću uoči 9. jula zapalili dva drvena mosta i porušili telefonsko-telegrafske stubove, čime je komunikacija Prozor — Rama bila prekinuta⁹⁰. Iste večeri je 2. bataljon stupio u vezu s jednom grupom (pet kurira) slovenačkih partizana koji su još 7. juna bili upućeni iz Slovenije da uhvate vezu sa Vrhovnim štabom⁹¹.

Vrhovni komandant je smatrao da će ta dva bataljona, zajedno sa 4. bataljonom 1. proleterske brigade (koji je uputio k njima), moći da zauzmu Prozor. Da bi se primakao rejonu u koji je narednih dana trebalo preneti dejstva, i da bi bio bliže severnoj koloni, kako bi mogao brže i lakše održavati vezu s njom, on se i sam pomerio na severozapad, u selo Solakovu Kulu⁹².

U duhu dobijenog naređenja, Štab 1. proleterske brigade je još tri dana zadržavao svoje jedinice u Konjicu i u dolini Neretve, da bi izvršio rušenja na komunikacijama i evakuisao plen. Poslednji delovi, zajedno s Konjičkim bataljonom, napustili su Konjic i Ostrožac 12. jula, ostavivši iza sebe porušene i zapaljane vojne objekte i uništene komunikacije. Bio je, eksplozivom, srušen i najveći objekt na tom delu pruge: gvozdeni most na Neretvici kod Ostrošca, raspona 35 metara⁹³.

Kada je južna kolona uputila prethodničke delove uz dolinu Rame, u Prozoru se nalazila mala neprijateljeva posada,

⁹⁰ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1/3-3); Izveštaj žandarmerijske stanice Hama od 17. jula (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 9/1); Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-1); Bojna relacija domobranskog 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11).

⁹¹ Članak »Od Ljubljane do Mostara«, Nedeljni pregled VŠ NOP i DVJ, br. 2, od 27. jula 1942: Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-3/3). Ta grupa kurira je, na putu od Vukovskog preko Makljenja prema Rami, prolazila kroz područje koje je bilo van domašaja partizana. O njenom kretanju je neprijatelj u Prozoru bio kasno obavešten, tako da su upućene potere ostale bezuspešne. Kotarski predstojnik je izvestio da »seljaci kroz čija je sela prolazila ta naoružana banda, nisu imali ni volje a ni kuraži napasti je i uništiti, jer je ona stalno menjala pravac kretanja« (Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/12-1).

⁹² Obaveštenje vrhovnog komandanta od 8. jula A. Rankoviću (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 17); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, reg. br. 1-3).

⁹³ AIRPJ, br. 3222; Izveštaj Prometnog odsjeka (Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12).

jačine 130 naoružanih vojnika⁹⁴. Doduše, u gradu i okolnim selima bilo je i nešto naoružanih milicionera, koji su se nalazili u svojim kućama. Ove neprijateljeve snage bile su, očigledno, isuviše slabe da bi mogle odbraniti Prozor. To tim pre što je ustaška četa bila sastavljena od mladih, neobučanih i neiskusnih vojnika, koji su tek stupili u vojsku⁹⁵.

Prvi znaci uznemirenosti pojavili su se kod ustaških vlasti u Prozoru još 4. jula, kada se saznalo za napad velike mase partizana na železničku prugu između Hadžića i Konjica. Uznemirenost je rasla uporedo s vestima o njihovom približavanju. Već 7. jula ona je dostigla takav stepen da su uzbuđenje i strah zahvatili ustaše. Iz Prozora je toga dana kotarski predstojnik javio velikom županu u Jajcu da se oko četiri hiljade partizana kreće iz Solakove Kule na zapad, s namerom da se prebace preko komunikacije Prozor — Gornji Vakuf i izbiju na planinu Radušu, odakle će se, verovatno, spustiti u sela Vukovsko i Ravno i spojiti sa krajiškim partizanima, koji se, u jačini od oko hiljadu boraca, nalaze na planinama Raduši, Ravašnici i Vranu. Podaci kojima je neprijatelj raspolagao nisu, očigledno, bili tačni. Brojno stanje partizanskih jedinica, naročito krajiških, bilo je preuveličano, verovatno usled panike koja neprijatelju nije dozvoljavala da mirno i hladnokrvno prosuđuje. Prema ovim prvim vestima izgledalo je da će partizani samo proći pored Prozora, te da neposredne opasnosti za Prozor nije bilo. Međutim, već sutradan je iz Prozora javljeno da se oko 640 partizana, kojima stalno pristižu nova pojačanja iz Studene planine, već koncentriše u selu Donjoj Vasti, udaljenom oko 10 km od grada, a da se druga grupa, jačine oko 850 partizana, nalazi u rejonu Klečke stene, iznad drumu Prozor — Rama. Na osnovu toga je kotarski predstojnik zaključio da su partizani, po svoj prilici, izmenili plan: umesto da zaobiđu, oni idu direktno na Prozor, i to drumom, s namerom da usput poruše mostove, među kojima i Crni most⁹⁶, 12 km od Prozora, čijim bi rušenjem »svaka pomoć iz Mostara bila isključena, jer se on za nekoliko mjeseci ne bi mogao popraviti«. Njima u susret mogli bi krenuti i partizani sa Raduše, Ravašnice i Vrana.

⁹⁴ Italijani su još 1. juna napustili Prozor, u kome je ostalo samo desetak žandarma. Nekoliko dana kasnije u varošicu su stigli 1. četa 20. ustaškog bataljona, jačine 92 vojnika, i vod mitraljeske čete 9. pešadijskog puka, jačine 28 domobrana (Arhiv VII, k. 396, br. reg. 2/2-1, k. 114 c, br. reg. 21/1-2, 13/2-1, 27/2-2, k. 56, br. reg. 9/2-24. 7/2-11, k. 71, br. reg. 55/2-4).

⁹⁵ Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/12-1.

⁹⁶ Crni most, kod sela Gorice (k. 341), bio je dug 35 i visok 12 metara.

Situacija je, dakle, postala do te mere ozbiljna da je bilo neophodno da se u Prozor odmah uputi pomoć⁹⁷.

Istoga dana, nekoliko časova kasnije, iz Prozora je stigla nova, zabrinjavajuća vest: da je oko 500 dobro naoružanih partizana, na putu za Prozor, već stiglo u Gračanicu i Gračac, gde su porušili dva mosta. Zbog toga je nužno evakuisati Prozor.⁹⁸

O ovome je odmah obavešten pukovnik Šimić. On je, međutim, izrazio uveravanje da nema mesta panici i da je evakuacija nepotrebna. On je čak telegramom zapretio kotarskom predstojniku da će ga, čim dođe u Prozor, streljati zbog širenja alarmantnih vesti⁹⁹. Ovaj energični domobranski oficir je nastojao da u ugroženom garnizonu stiša uzbuđenje i spreči paniku. Pošto nije imao na raspolaganju dovoljno jedinica, a kako je i garnizonima u gornjem toku Vrbasa (Gornjem Vakufu, Bugojnu i Donjem Vakufu) pretila opasnost, jer je severna kolona izbila na Vraniću, pa se moglo pretpostaviti da će narednih dana produžiti prema dolini Vrbasa, to pukovnik Šimić nije mogao odvojiti jače snage za Prozor. On je 9. jula uputio 3. četu 17. ustaškog bataljona, jačine 133 vojnika, da bi koliko-toliko ojačao taj garnizon, ulio mu samopouzdanje i podigao poljuljani moral. Istovremeno je zamolio komandanta 3. domobranskog korpusa da požuri sa slanjem pojačanja. Međutim, ovaj mu je odgovorio da se pomoć ne može uputiti, pošto su sve raspoložive domobranske snage (a to je bio samo jedan nekompletan bataljon domobranskog 15. pešadijskog puka. — prim. M. L.) upotrebljene za obezbeđenje pruge Sarajevo — Konjic. Prema tome, ugroženom garnizonu se u tom trenutku mogla pružiti pomoć jedino dejstvom avijacije, koja bi pratila kretanje partizana i bombardovala njihove kolone. U toku 8. jula domobranski avioni, koji su uzleteli sa aerodroma u Rajlovcu, bombardovali malim bombama (utrošivši 1088 kg) Studenu planinu i sela Gorane i Seonicu, oko 7—10 km severoistočno od Rame, jer je bilo javljeno da se u tom rejonu nalaze partizani. Od bačenih bombi nije bilo žrtava¹⁰⁰.

Ne obazirući se na dejstva neprijateljeve avijacije, bataljoni 3. proleterske brigade su nastavili kretanje ka Prozoru. Ostavivši jednu četu u selu Doščici, 2. bataljon je 9. jula prešao preko kanjona Volujčice i izbio u selo Ombadžije, oko 8 km jugoistočno od Prozora. Oko podne, kada su se borci odmarali

⁹⁷ Arhiv VII, k. 214, br. reg. 3/5-1, k. 204, br. reg. 1/12-1, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 26/2-2, 8, k. 12, br. reg. 9/1-3.

⁹⁸ Isto.

¹⁹ Izveštaj velikog župana iz Jajca ministru unutrašnjih poslova od 22. jula (Arhiv VII, k. 195, br. reg. 3/9-1, k. 204, br. reg. 1/12-1).

¹⁰⁰ Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/12-1, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 26/2-7, 8, k. 12, br. reg. 12/1-3.

u voćnjaku, jedan neprijatelj avion je bacio nekoliko bombi, nanevši bataljonu znatne gubitke: poginulo je pet boraca, među kojima i politički komesar bataljona, a ranjeno šest, među kojima komandant i zamenik političkog komesara bataljona, komandir i zamenik komandira čete, od kojih su dvojica ubrzo podlegli ranama. Čim je saznao za ovaj ozbiljan udarac koji je pretrpeo bataljon, vrhovni komandant je njegov štab upozorio na opreznost. Iste večeri bataljon je produžio pokret i izbio u selo Duge, udaljeno oko 3 km od Prozora, gde je zauzeo položaj prema neprijatelju. U međuvremenu je i 4. bataljon iste brigade stigao u taj rejon, postavivši se levo od 2. bataljona¹⁰¹.

Vrhovni komandant, koji je u pratnji 4. bataljona 1. proleterske brigade stigao 9. jula izjutra u selo Solakovu Kulu¹⁰², preduzeo je odmah mere da se organizuje napad na Prozor. Smatrajući da je neprijateljeva posada vrlo slaba, odlučio je da Prozor zauzmu dva bataljona 3. proleterske i 4. bataljon 1. proleterske brigade, ne čekajući dolazak ostalih bataljona. Stoga je istog dana uputio naređenje Štabu 3. proleterske brigade (kome je poverio rukovođenje napadom) da svoja dva bataljona rasporedi na liniji s. Paljike — s. Borovnica — Orlovac (k. 775), kako bi blokirao Prozor sa jugozapadne, južne i jugoistočne strane, i da ispita stanje u gradu kao i neprijateljeve položaje oko grada, a 4. bataljonu 1. proleterske brigade, koji je trebalo da sa sobom ponese mali top za rušenje bunkera i utvrđenja, postavio je zadatak da sledećeg dana izbije sa istoka pred Prozor i posedne položaje na liniji s. Perići — Krmska glava (k. 772) — s. Kulaglič, naslanjajući se levim krilom na 2. bataljon 3. proleterske brigade u rejonu Orlovca¹⁰³.

U naređenju Štabu 3. proleterske brigade vrhovni komandant je istakao važnost zauzimanja Prozora: padom tog mesta biće olakšan pokret južne kolone u pravcu Gornjeg Vakufa, »gde neprijatelj pokušava skoncentrisati četnike i ustaše protiv nas«; ujedno je obavestio Štab brigade da će u toku večeri i ostali bataljoni 3. i 1. proleterske brigade krenuti u pravcu Prozora i stići u selo Kute, da bi, za svaki slučaj, bili bliže Prozoru.

Neprijatelj je pažljivo pratio kretanje partizana. Avioni su neprekidno izviđali dolinu Rame, a obaveštajna služba je

¹⁰¹ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 2. bataljona 3. proleterske brigade od 10. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 23); Šteografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1/4-3); Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-5, 6).

¹⁰² Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 20.

¹⁰³ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 3. proleterske brigade od 9. jula (Zbornik, tom II, knj. 1, dok. br. 21).

nastojala da otkrije jačinu i namere partizana. Da bi prikupio potrebne podatke, kotarski predstojnik je 9. jula osam agenata, preobučениh u seljačka odela, uputio u sela u kojima su se nalazili partizani. »Rezultati su bili poražavajući«, pisao je on velikom županu o ishodu te akcije, »mnoštvo partizana, jako naoružanje i namjera i to odlučna da se Prozor osvoji. Posada ni brojčano, a ni naoružanjem ne može zadržati tu bujicu, koja se kreće prema Prozoru«. Prikazujući situaciju vrlo kritičnom, on je zatražio brzu i neodložnu pomoć s više strana: od pukovnika Šimića, od susednog garnizona u Bugojnu i od 6. divizije u Mostaru i 3. korpusa u Sarajevu. Međutim, ponovo je sa svih strana dobio uveravanja da će pomoć stići na vreme i da će biti dovoljna. To je delovalo umirujuće: uzbuđenje se u gradu donekle stišalo. Komandant garnizona je obe ustaške čete i vod domobrana rasporedio delom u gradu, a delom na položajima oko njega, uglavnom na zapadnoj, južnoj i istočnoj ivici, odakle se očekivao napad partizana. Na severozapadnoj strani, na imanju državnog rasadnika, položaje su zauzeli žandarmi i finansi, dok jedan vod 3. čete 17. ustaškog bataljona, jačine 27 ustaša, bio upućen u Ščit¹⁰⁴.

Ustaške vojne i upravne vlasti u Prozoru tražile su način, kako da od grada otklone opasnost, da bi izbegao sudbinu Konjica. Bilo je jasno da se Prozor, zbog svog nepovoljnog položaja, ne može uspešno braniti. Pošto uzvišenja oko grada nisu bila posедnuta, jer za to branilac nije raspolagao potrebnim snagama, to su partizani bili u povoljnijoj situaciji: mogli su preći u napad sa pogodnih položaja koji nadvisuju grad. U takvim uslovima branilac bi se našao u nezavidnoj situaciji, primoran da pruža otpor iz doline, stešnjen između padina Makljenja, Kollivreta, Vrata, Bandira, Krmske glave, Kozjih stjena i Debelog brda. Otpor bi, pod takvim okolnostima, bio očigledno bezuspešan. Zbog toga je razmatran i predlog da se partizani napadnu odmah, dok se još nalaze grupisani, nerazvijeni za borbu, na Klečkoj stjeni i Studenoj planini, »na tim za njih nepovoljnim tačkama«, i da se tu, uz podršku avijacije, unište. Ali je ovaj predlog, kao riskantan, bio odbačen, te je zaključeno da se ubrzaju radovi na utvrđivanju i da se posada što bolje pripremi za odbranu grada i odbijanje napada, dok ne pristignu pojačanja koja su od strane nadležnih bila obećana¹⁰⁵.

Međutim, pomoć Prozoru iz susednih mesta — Bugojna, Kupresa i Donjeg Vakufa — nije se mogla uputiti jer su i ti garnizoni, inače brojno slabi, već bili ugroženi. Pošto ni komandant 3. domobranskog korpusa u Sarajevu nije raspolagao

¹⁰⁴ Arhiv VII. k. 204, br. reg. 1/12-1.

¹⁰⁵ Isto.

slobodnim jedinicama koje bi mogao poslati preko Travnika i Bugojna u Prozor, ostalo je jedino da komandant 1. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga (brigade) uputi neku svoju jedinicu. On je to i učinio. Iz Sarajeva je 10. jula krenuo za Bugojno jedan bataljon Crne legije, sa zadatkom: da dve čete pojačaju posadu Prozora, a treća četa ostaje u Bugojnu na raspolaganju pukovniku Šimiću. Istoga dana bataljon je, preko Travnika, stigao u Bugojno, gde je bio zadržan da prenoći. Nešto ranije u Bugojno je stigao komandant tog bataljona, ustaški major Boban, kome je, od strane komandanta 1. ustaškog zdruga, poveren zadatak da preuzme komandu nad ustaškim jedinicama u Prozoru. On je, zajedno s pukovnikom Šimićem, istog dana otputovao u Prozor automobilom, u pratnji bornih kola¹⁰⁶.

U međuvremenu je Štab 3. proleterske brigade pristupio pripremama za zauzimanje Prozora. Kako mu je bilo naređeno, on je, za napad, mogao računati samo na svoja dva bataljona i na 4. bataljon 1. proleterske brigade. Prema planu, koji je razrađen još u toku noći 9/10. jula, trebalo je da bataljoni sledeće noći zauzmu položaje oko grada i na njima ostanu u toku dana, blokirajući grad i izviđajući situaciju kod neprijatelja, da bi 12. jula u 3 časa izjutra izvršili napad na grad i zauzeli ga. Na osnovu takvog plana bataljoni su dobili sledeće zadatke: 4. bataljon i 2. četa 3. bataljona 3. proleterske brigade da se prebace preko drumova Prozor — Rama, zauzmu sela Borovnicu i Paljike i posednu položaje iznad grada s južne i jugozapadne strane; jedan vod 2. bataljona 3. proleterske brigade da zauzme brdo Bandir na istočnoj strani Prozora, a 4. bataljon 1. proleterske brigade da desno od njega izbije na liniju selo Krča (k. 733) — s. Kulaglič — k. 869 — s. Gmići i posedne Makljen, kako bi presekao komunikaciju za Gornji Vakuf. Time bi obruč oko Prozora bio gotovo potpuno zatvoren. Tako bi se stvorili vrlo povoljni uslovi da se Prozor zauzme na juriš, relativno lako — razume se, ukoliko se, u međuvremenu, situacija kod neprijatelja ne bi promenila pristizanjem pojačanja¹⁰⁷.

Sledećeg dana, 10. jula, bataljoni su pristupili izvršenju dobijenih zadataka uputivši izviđačke delove ka Prozoru. Na prilazima gradu patrola su naišle na manje neprijateljeve delove, i došlo je do prvih prepucavanja. Jedan vod 4. bataljona 3. proleterske brigade, sa zamenikom komandanta na čelu, krenuo je preko sela Duge, prešao drum i oko 14 časova izbio na brdo Borovnicu, oko 1 km južno od Prozora. U tom trenutku na Borovnici se nalazila patrola od četiri ustaše, koju je pred-

¹⁰⁶ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 26/2-5, 6, k. 172 a, br. reg. 7/2-1.

¹⁰⁷ Plan napada je rekonstruisan na osnovu skice u Dnevniku V. Dedijera (I deo, str. 220).

vodio ustaški zastavnik. Tako je došlo do kratkotrajne susretne borbe. Neprijateljev puškomitraljezac je uspeo da odbije napad partizana, iako je bio ostao sam (ostale ustaše su pobile u pravcu grada). Ova čarkanja na Borovnici uznemirila su neprijatelja. Pukovnik Šimić i major Boban, koji su upravo stigli u Prozor, odmah su povratili ustaše na položaj. Prilikom ponovnog zauzimanja brda ustaše su imale jednog poginulog i dva ranjena. Ubrzo posle toga oba ustaška oficira su se vratila u Bugojno, plašeći se, verovatno, da se zadrže u Prozoru, jer im njegova posada nije ulivala poverenje da će odoleti napadu partizana¹⁰⁸.

Da bi pratio kretanje partizana i ustanovio kolike se njihove snage približavaju Prozoru, i s kojih pravaca, neprijatelj je upotrebio i avijaciju. Ona je ovoga dana bila vrlo aktivna izviđajući bližu i dalju okolinu grada sa istočne i južne strane. Kako su, prema obaveštenjima iz Prozora, partizani primećeni u Herama i Ljubuncima, to su avioni bombardovali ta dva sela, bacivši 1020 kg bombi¹⁰⁹.

Dejstva neprijateljeve avijacije i nužnost da se očuva tajnost predstojećeg napada nalagali su potrebu da se u toku dana obustavi kretanje jedinica i da one na položaje izađu po padu mraka. No, pošto su se nepoznatim terenom, u mraku, kretali dosta sporo, bataljoni nisu uspeali da u toku noći zauzmu predviđene polazne položaje. Da bi ipak stigli da u određeno vreme učestvuju u napadu, oni su nastavili pokret i danju, u toku 11. jula. Verovalo se da će bataljoni, mada sa zakašnjenjem, nesmetano stići na predviđene položaje, jer je bilo očigledno da ih u tome neprijatelj ne može sprečiti.

Međutim, događaji su ubrzo dokazali da se situacija ipak značajnije menja i da partizani neće moći tako lako zauzeti Prozor. Dok je 4. bataljon 1. proleterske brigade, koji je u zoru izbio na Bandir i u selo Krču, zauzima polazne položaje za napad sa istočne i severoistočne strane grada, obraćajući pažnju samo na neprijatelja u Prozoru, opasnost se pojavila s leđa, tj. sa strane s koje se nije očekivala. Toga jutra je, naime, iz Bugojna bila upućena kamionima jedna četa Crne legije, jačine 180 ustaša, koja je došla do Makljena, iznad serpentina, i tu se iskrcala da bi zaposela položaje na Makljenu, Debelom brdu i Kozjim stjenama, zemljišnim objektima koji su dominirali Prozorom i štitili ga sa severne i severoistočne strane. Dolazak ustaša nije bio primećen, tako da su se delovi 4. bataljona

¹⁰⁸ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-1/3); Telefonski izveštaj žandarmerijske stanice iz Prozora od 10. jula (Arhiv VII, k- 147, br. reg. 23/1-5); Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/12-1, k. 71, br. reg. 55/2-2.

¹⁰⁹ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 33/2-1.

sasvim slobodno kretali preko Bandira i sela Kulaglića ka serpentinama, dok je jedan vod bio upućen na Debelo brdo. U trenutku kada su prednji delovi izbili u sela Kulaglić i Nauković i zauzeli položaj prema Prozoru, ustaše su naišle seoskim putem koji vodi ispod Debelog brda. Vod se našao u vrlo teškom položaju, izložen opasnosti s više strana. Ustaše su otkrile položaj partizana i odmah, tako reći iz pokreta, prešle u napad. O otporu nije moglo biti govora, jedini izlaz je bio u brzom povlačenju. Jedna desetina je uspela da se povuče stazom ispod Kozjih stijena i da, u poslednjem trenutku, izbegne uništenje. Druga desetina, međutim, pokušavajući da se povuče usekom seoskog puta ispod sela Kulaglića, naletela je na kolonu ustaša koja je dolazila iz Prozora. Našavši se skoro u bezizlaznoj situaciji, desetina je bila prisiljena da traži spas u povlačenju preko brisanog prostora, izložena unakrsnoj vatri. U tom trenutku, kada je njen položaj izgledao beznadežan, mitraljesko odeljenje sa k. 869, koje je podržavalo četu, otvorilo je vatru na ustaše, koji su se za trenutak zbunili. Iako se i samo nalazilo u teškom položaju, mitraljesko odeljenje nije htelo da se povlači: ostalo je na položaju da, makar i po cenu svog žrtvovanja, pruži pomoć svojim drugovima. Desetina je iskoristila kratkotrajnu zabunu kod ustaša i uspela da se izvuče i da, zatim, svojom vatrom štiti izvlačenje mitraljeske posade. U ovoj kratkoj ali neobično oštroj borbi, u kojoj je došlo do izražaja nesebično drugarstvo, partizani nisu imali gubitaka. Jedino je na položaju ostao jedan sanduk mitraljeske municije. Ostatak čete je u međuvremenu zauzeo položaje na Krmskoj glavi, s kojih je pokušao da zauzavi nadiranje neprijatelja, koji se već bio sredio i preduzeo organizovani napad. Ustaše su, međutim, snažnim naletom zbacile partizane s položaja. Tom prilikom je smrtno ranjen politički komesar čete¹¹⁰. Prodor neprijatelja u tom rejonu ugrozio je i Rudarsku četvu u selu Krči, koja je, izložena bočnoj vatri, počela da odstupati. Naglo povlačenje četa dovelo je u težak položaj komoru bataljona, koja nije imala vremena da se evakuiše. Borci iz radnog voda i saniteta ipak su uspeli da se, u poslednjem trenutku, izvuku, ostavivši kuhinju. U međuvremenu je vod 2. čete, koji je bio upućen na Debelo brdo, takođe naišao na neprijatelja i bez borbe se povukao u sastav bataljona¹¹¹.

¹¹⁰ Olga Jovičić Rita, politički komesar 1. čete 4. bataljona 1. proleterske brigade. Bila je prva žena politički komesar u partizanskim jedinicama. Proglašena je za narodnog heroja.

¹¹¹ Izveštaji Štaba 4. bataljona 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 10. jula u 14 časova i 11. jula u 10,30 i 20 časova (AIRPJ br 3396, 3398 i 3397); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986. br. reg. 11/3); Izveštaj komandira žandarmerijskog voda Bugojno od 12. jula (Arhiv VII, k. 148b, br. reg. 50/10-1); Izveštaj pomoćnika komandira 3.

Tako se, umesto na polaznim položajima za napad, 4. bataljon 1. proleterske brigade našao odbačen od grada, a neprijatelj je poseo Makljen, Debelo brdo i Kozje stjene, najvažnije objekte na severnoj i severoistočnoj strani Prozora. Doduše, nešto kasnije, bataljon je, uz pomoć delova susednog bataljona 3. proleterske brigade, uspeo da protivnapadom ponovo zauzme visove Bandir i Krmsku glavu, na istočnoj strani grada, ali time nisu bili stvoreni potrebni uslovi za uspešan napad na grad, koji je predstojao kroz nekoliko časova. O ovom protivnapadu partizana ustaški oficir je izvestio sledeće: »Rastjerani partizani su se povukli i dobivši pojačanje navalili su sa sjeverne strane i tako nama došli za leđa. Tu je držao položaj jedan naš vod, koji je bio napadnut s leđa i razbijen, a za njegovu se sudbinu ne zna. Samo su se dvojica uspjela izvući«¹¹².

Ni bataljoni 3. proleterske brigade nisu sasvim uspešno izvršili svoj zadatak. Oni su, doduše, proterali sa Borovnice grupu od 15 ustaša, ubivši trojicu, i izbili s juga do prvih kuća Prozora, ali nisu zauzeli rovovima utvrđene Paljike, da bi stvorili uslove za napad na grad i sa zapadne strane¹¹³.

Događaji koji su se 11. jula odigrali poremetili su plan napada, jer bataljoni nisu uspeli da zauzmu polazne položaje. Vrhovni komandant, koji se nalazio u selu Kute, sve do uveče nije znao šta se toga dana odigralo. On je bio uveren da sve teče po planu i da će Prozor sigurno pasti, jer je imao podatke da je njegova posada mala, da broji 150—200 domobrana i ustaša i da predstavlja »malu snagu koja se može lako skršiti«. Zato je, kako je već rečeno, smatrao da su za zauzimanje Prozora dovoljna tri bataljona i da s napadom ne treba odugovlačiti i čekati dok se privuku ostale snage 1. i 3. proleterske brigade. On je ovoga dana, u prepodnevnom časovima, uputio naređenje Štabu 1. proleterske brigade da u toku noći, sa svoja četiri bataljona, izvrši pokret pravcem s. Gorani — s. Pačarani — s. Studenčica, prede komunikaciju Prozor — Rama kod Gračanice i izbije u rejon sela Paroša, Skrobučana i Donjih Višnjana, 4—6 km južno od Prozora, gde će se jedinice odmoriti i pripremiti za nove zadatke. Vrhovni komandant je obavestio Štab brigade da će se »u toku ove noći izvršiti napad na Prozor u kome će učestvovati dva bataljona 3. brigade i vaš 4. (Kraljevački) bataljon«.

čete 17. ustaškog bataljona o padu Prozora od 15. jula (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 5817); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 36/2-3, k. 12, br. reg. 11/1-19, k. 204, br. reg. 1/12-1; 2. A. »Ratno drugarstvo«, Graničar, 9. I 1954.

¹¹² Arhiv VII, k. 213, br. reg. 5817; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-2/3).

¹¹³ Isto.

Istovremeno je i Stab 3. proleterske brigade dobio naređenje da preostala tri bataljona primakne bliže Prozoru¹¹⁴.

Vrhovni komandant je, dakle, bio uveren da se pripreme obavljaju normalno i da će napad otpočeti u predviđeno vreme. On je smatrao da je 4. bataljon 1. proleterske brigade već zauzeo položaje iznad Prozora sa severne strane, a da se oba bataljona 3. proleterske brigade nalaze negde južno od grada, mada nije tačno znao na kojim položajima. Međutim, uveče je od komandanta 4. bataljona 1. proleterske brigade dobio izveštaj da su ustaše napale s leđa njegov bataljon i da zbog toga predviđeni napad »sigurno neće uspeti«. Na osnovu ovih obaveštenja vrhovni komandant je došao do zaključka da je potrebno napad odložiti 24 časa i u njemu angažovati više bataljona. U tom cilju on je još iste večeri naredio Štabu 3. proleterske brigade da sa dva bataljona odmah krene prema Prozoru, da bi pojačao snage koje će učestvovati u napadu, a ujedno je dao i konkretne zadatke: da 3. proleterska brigada, zajedno sa 4. bataljonom 1. proleterske brigade, opkoli Prozor, rastera neprijateljeve grupe sa okolnih brda i najkasnije noću 13. jula napadne na varošicu u kojoj se nalaze male neprijateljeve snage (oko 150—200 domobrana i ustaša)¹¹⁵.

Vrhovni komandant je, dakle, predvideo da Prozor napadnu pet bataljona, s tim što bi prethodno izvršili širi obuhvat grada, čisteći neprijateljeve grupice iz sela oko Prozora. U trenutku kad je izdao naređenje on nije znao da je u Prozor stigla četa Crne legije i da je posada dvostruko jača nego što je on pretpostavljao. Sem toga, on nije bio obavješten da je neprijatelj poseo Kozje stijene, Debelo brdo i Makljen, te stoga nije ni predvideo da se upute posebne snage za likvidiranje tih uporišta. Doduše, on je jedinicama skrenuo pažnju da, prema svom nahodaњу, izvrše obuhvatni manevar »ukoliko bi se na terenu uverili da su ustaše zaposeli neke dalje vanjske kote od Prozora«, ali je, očigledno, pod tom mogućnošću podrazumevao samo eventualnu pojavu manjih neprijateljevih delova, i to prvenstveno ustaške milicije, čija borbena vrednost nije bila takva da bi zahtevala da se za njeno uništenje ili raspršivanje angažuju posebne snage. Vrhovni komandant je takođe cenio da iz doline Vrbasa ne pretili naročita opasnost, jer je smatrao da će

¹¹⁴ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 1. proleterske brigade od 11. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 25); Naređenje vrhovnog komandanta članu Vrhovnog štaba S. Zujoviću (Arhiv VII, k. 2, br. Teg. 23/4).

¹¹⁵ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 3. proleterske brigade od 11. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 26).

severna kolona zauzeti Gornji Vakuf i Bugojno. Pa ipak, radi svake eventualnosti, predvideo je da 4. bataljon 1. proleterske brigade izbije delom snaga na drum i zatvori pravac prema Gornjem Vakufu.

8. — Oslobođenje Prozora i Šćita

Na osnovu primljenog naređenja, Stab 3. proleterske brigade je u 2 časa 12. jula krenuo sa 1. i 3. bataljonom ka Prozoru i u toku dana rasporedio svoje jedinice prema objektima za napad. Bataljoni su na svojim pravcima preduzeli izviđanja da bi otkrili položaje i raspored neprijatelja. Dan je, uglavnom, protekao relativno mirno i nije došlo do većih sukoba, osim manjeg prepucavanja između izviđačkih delova. Pukovnik Šimić je nameravao da ovoga dana preduzme Prozora »s namjerom da razbije tamošnje partizane«. Čak je bilo predviđeno da se iz Travnika uputi u pomoć jedna četa milicionera Travničke pripremne bojne. Međutim, zauzimanje Gornjeg Vakufa od strane 4. proleterske brigade, do kojeg je došlo tog jutra, poremetilo je planove neprijatelja. Pukovnik Šimić nije više pomišljao o pružanju pomoći Prozoru, čak se nije ni usudio da pokuša povratiti Gornji Vakuf¹¹⁶. Njegova glavna i jedina briga u tom trenutku bila je da odbrani Bugojno, kome se približavala severna kolona. A četa Travničke pripremne bojne nije ni krenula iz Travnika, jer je 2. proleterska brigada zauzela Šebešić i presekla komunikaciju Travnik — Gornji Vakuf. Prozor je, dakle, bio odsečen od svih garnizona odakle bi mu se mogla pružiti pomoć. Štab 3. domobranskog korpusa je 12. jula izjutra, u svojoj uobičajenoj dnevnoj proceni taktičke situacije, zabeležio da je od Talijana zamoljeno posredništvo u pravcu Prozora, ali da nema odgovora, dodavši da bi bila korisna njihova intervencija pravcem Rama — Prozor. Odbrana Prozora je, dakle, bila prepuštena njegovoj posadi, koja je trebalo da izdrži napad nadmoćnog protivnika. Pomoć, više

¹¹⁶ Postoje, doduše, i neki podaci da je 12. jula izjutra na Makljenu bio pukovnik Šimić s jednom četom Crne legije »koja je počela dejstvovati i činiti pritisak na neprijateljska krila« i da je odatle »dirigovao sa operacijama«. Prema tim podacima on je, čim je saznao da se partizani približavaju Gornjem Vakufu, napustio položaj i povukao se u Bugojno, prepustivši rukovođenje drugom oficiru (Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/11-1).

Ova se tvrdnja ne može prihvatiti kao tačna, mada se ne može ni sasvim odbaciti. Pošto je 4. proleterska brigada toga jutra zauzela Gornji Vakuf, to se pukovnik Šimić nije mogao drumom povući za Bugojno. Stoga je verovatno da je on bio na Makljenu i »dirigovao operacijama« 11. a ne 12. jula, kada je pomenuta četa Crne legije izvršila napad na delove 4. bataljona 1. proleterske brigade.

¹³ Oianziva proleterskih brigada

simboličnu, pružila je jedino avijacija, koja je i ovoga dana izviđala okolinu Prozora, bacila službeno pismo posadi i bombardovala malim bombama položaje oko grada na kojima su se, navodno, nalazili partizani: sela Pridvorce, Ljubunce, Blace, Duge i Kranjčiče i visove Vrata, Kolivret, Gradinu, Kalac i Mejnuk, utrošivši 1788 kg bombi¹¹⁷.

Neprijateljeve snage, jačine oko 450 naoružanih vojnika, uglavnom ustaša¹¹⁸, užurbano su se pripremale za odbranu. Izvesni delovi su bili istureni na udaljenijim visovima koji su dominirali Prozorom: na Makljenu, Debelom brdu i Kozjim stjenama, dok je glavnina bila raspoređena na brdima neposredno oko grada: kod sela Gmića i Naukovića na severnoj strani, na Mejdanu, Mlakama i kod sela Paljika na zapadnoj strani, u kuli Studenac (k. 769) na južnom izlazu iz grada i na Bandiru (k. 856) i kosi koja se proteže iznad potoka Subašinice na istočnim prilazima gradu. Neprijatelj je poseo rovove i bunkere koje su izgradili Italijani, a iskopao je i nekoliko novih rovova. Njegovo najjače utvrđenje predstavljala je visoka kula, jer je odatle mogao da štiti prilaz gradu s juga, sa pravca Borovnice, i sa istoka, sa pravca Bandira. U odbranu su bili uključeni i žandarmi i naoružani finansi, koji su poseli položaj u gradskom rasadniku na severnoj ivici varoši. Svim stanovnicima je bio pismenim proglasom zabranjen izlazak iz grada, kako bi se sprečilo da partizani preko njih dođu do podataka o jačini i rasporedu posade¹¹⁹.

Situacija u opsednutom gradu je sve teža. Prekid telefonske veze sa Gornjim Vakufom i Bugojnom jasno je pokazao da su partizani izbili na komunikaciju, a možda već i zauzeli Gornji Vakuf. Uznemirenost posade i ustaških vlasti je rasla i pretila da se prenese na građanstvo i pretvori u paniku. Kotarski predstojnik je čak pokušao da automobilom evakuiše svoju porodicu iz grada, nadajući se da će joj poći za rukom da stigne u Bugojno, ali je u tome bio onemogućen od ustaškog satnika, komandanta garnizona, koji je time hteo da spreči širenje panike. Pošto se u toku celog dana, 12. jula, čula vatra oko grada, uznemirenje je obuhvatilo ustaše, koje su strahovale još i od toga da će na njih pucati iz kuća meštani, prijateljski raspoloženi prema partizanima. Na njihov zahtev, kotarski predstojnik

¹¹⁷ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-1/3); Arhiv VII, k. 71, br. reg. 33/2-1, 36/2-3, 2, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 106, br. reg. 19/2-1.

us u prozoru su se nalazile sledeće jedinice: 1. četa 20. ustaškog bataljona jačine 92 vojnika, 3. četa 17. ustaškog bataljona (bez voda koji se nalazio u Sćitu) jačine 106 vojnika, četa Crne legije jačine 180 vojnika, vod 12. mitraljeske čete jačine 28 domobrana, 11 žandarma i izvestan broj milicionera i finansa.

¹¹⁹ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-3, k. 204, br. reg. 1/12-1.

je stanovništvu izdao proglas pozivajući ga »na poštenu, predanu i lojalnu saradnju sa vojnim i građanskim vlastima i na predaju sveg vatrenog oružja kotarskoj oblasti«. Da bi se stanovnici zaplašili, u proglasu je navedeno da će se prema svakom ko bude sabotirao rad odbrane primeniti najokrutnije mere, tj. »da će biti oni i njihova obitelji uništeni, a kuće razrušene«¹²⁰.

U međuvremenu su 3. proleterska brigada i 4. bataljon 1. proleterske brigade završavali pripreme za napad. Štabovi su izradili planove i izdali naređenja, određivši svakom bataljonu pravce nastupanja i objekte napada. Trebalo je najpre savladati otporne tačke oko grada i zatim se probiti u njegovu unutrašnjost. Pošto su se najjača uporišta spoljne odbrane, ona koja su dominirala gradom, i sa kojih je neprijatelj mogao sprečiti pad Prozora i pružiti efikasnu pomoć posadi u gradu, nalazila na istočnoj i severnoj strani (Kozje stjene, Debelo brdo, Makljen), odlučeno je da se najpre ona zauzmu, jer se pre njihove likvidacije nije smelo upuštati u napad na grad. Stoga je bilo predviđeno da 4. bataljon 1. proleterske brigade u toku noći 12/13. jula zauzme Kozje stjene, k. 869 i Debelo brdo, a da 5. bataljon 3. proleterske brigade izbije na Makljen i postavi obezbeđenje duž komunikacije prema Gornjem Vakufu. Iako su toga jutro Gornji Vakuf već bile oslobodile jedinice 4. proleterske brigade, čiji se 1. bataljon nalazio na komunikaciji Gornji Vakuf — Prozor, u rejonu sela Pidriša, Štabu 3. proleterske brigade, koji je rukovodio napadom na Prozor, to nije bilo poznato. Neredovna i dosta spora veza između severne i južne kolone ponovo je došla do izražaja, i zbog nje je izostala koordinacija dejstva koja je mogla biti ostvarena. Jer dok su se delovi 4. proleterske brigade nalazili oko 5 km udaljeni od Makljena, u situaciji da s leđa napadnu ustaše na tim položajima, Stab 3. proleterske brigade se mučio u traženju rešenja kako da na vreme, tj. do početka napada na grad, koji je bio predviđen za 5 časova ujutru, zauzme to važno uporište iznad Prozora. Pošto se taj zadatak nije mogao poveriti 4. bataljonu 1. proleterske brigade, jer je on već dobio dosta zamašne zadatke, kao ni 1, 2, 3. i 4. bataljonu 3. proleterske brigade, koji su se već nalazili oko grada na polaznim položajima za napad, to je na Makljen bio upućen 5. bataljon, koji je trebalo da usiljenim maršem iz pozadine stigne u određeni rejon i da u toku noći izvrši zadatak. S obzirom na dužinu puta, na težak teren i na loše vremenske prilike, nije bilo sasvim sigurno da će bataljon stići da na vreme izvrši dobijeni zadatak. Ostali bataljoni su blagovremeno izašli na polazne položaje: 1. bataljon na Bandir,,

¹²⁰ Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/12-1.

3. bataljon i jedna četa 2. bataljona na položaj levo od njega, prema kuli i klanici, 4. bataljon prema Borovnici i Paljikama, a jedna četa 2. bataljona na krajnjem levom krilu, prema Mlakama i Mejdanu. Štab brigade se nalazio na Bandiru, gde je bio postavljen i top (pito) 4. bataljona 1. proleterske brigade¹²¹.

U predstojeći napad bataljoni su ulazili s malo municije. Četvrti bataljon 1. proleterske brigade je, na primer, imao samo 3—5 metaka na borca. Municija zaplenjena u Konjicu još nije bila dopremljena jedinicama oko Prozora, a na njen dotur se nije moglo čekati, jer se napad više nije smeo odgađati. Računalo se da je napadač bar triput brojniji od branioca, te da će, uprkos inferiornosti u naoružanju, uspeti da izvrši zadatak.

Napad na grad nije otpočeo u predviđeno vreme, već tek oko 8 časova. Do zakašnjenja je došlo zbog toga što jedinice određene da napadnu na Makljen i Kozje stjene nisu stigle da u zakazano vreme izvrše napad, čime bi dale signal da i ostali bataljoni izvrše juriš na grad. Rudarska četa 4. bataljona 1. proleterske brigade nije uspela da u toku noći zauzme Kozje stjene, kako joj je bilo naređeno. Ona je izvršila širi zaobilazni pokret preko sela Ljubunaca i Mejnika da bi prišla položajima sa severoistočne strane i iznenadila ustaše napadom sa pravca odakle oni nisu očekivali pojavu partizana. Krećući se nepoznatim terenom bez vodiča, četa je do pada mraka izbila na jugoistočne padine Crnog vrha, ali nije mogla da u toku noći nastavi pokret i izvrši napad, jer nije imala tačnu orijentaciju o neprijateljevim položajima. Tako je bila propuštena mogućnost da se napadom u toku noći postigne iznenađenje. Već je bilo svanulo kad je četa, još uvek lutajući i ispitujući oprezno teren, izbila pred neprijateljeve položaje. Jaka kiša, koja je upravo tada počela da pada, omogućila je borcima da se neopaženo privuku neprijatelju, čija je budnost bila popustila, i da izvrše napad. Došlo je do kratke borbe, jer su ustaše, iznenađene, napustile položaje ne usudevši se da daju jači otpor. U ovom jurišu poginuo je puškomitraljezac Rudarske čete¹²².

Ni 5. bataljon 3. proleterske brigade, kako se moglo i očekivati, nije uspeo da u toku noći stigne na zadatak. On je pošao uveče iz sela Here. Krećući se noću teškim terenom još dužim, zaobilaznim pravcem, on je izbio u rejon Krčevine, severoistočno od Makljena, tek pošto je bilo svanulo. Jedna njegova četa je prešla preko drumu da bi sa severozapada napala

¹²¹ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-1/3, 2-1/3, k. 1986, br. reg. 11-1/3).

¹²² Članci M. Dugalića, Lj. Miloševića, V. Julovića, S. Varge i P. Jakšića u knjizi »Prva proleterska«; Stenografske beleške; Članak u listu »Nedeljni pregled VŠ NOP i DVJ« br. 1 od 20. jula 1942 (Arhiv VII, k. 6, br. reg. 36-2).

na neprijateljeve položaje, dok je druga krenula sa Krčevina direktno na Makljen. Oko 8 časova obe čete su prešle u napad i uspele da potisnu neprijatelja iz više rovova i bunkera. Međutim, ustaše su se održale u nekoliko utvrđenja¹²³.

Pad Kozjih stjena i borba na Makljenu bili su signal da i ostale jedinice krenu u napad. Svi bataljoni su pošli na juriš,, ali je neprijatelj spremno dočekao napad. Četvrti bataljon 1. proleterske brigade je u prvom jurišu zauzeo sela Kulaglić i Nauković i k. 869 i razbio grupe ustaša koje su se povlačile sa Kozjih stjena. U daljem nastupanju, njegovi delovi na levom krilu već su bili izbili blizu prvih kuća, ali su se morali povući nešto unazad da bi izbegli jaku bočnu vatru s kule. Na desnom krilu bataljon je bio zadržan kod groblja. I bataljoni 3. proleterske brigade su naišli na žilav otpor neprijatelja, koji se branio iz rovova i bunkera. Naročito jak otpor je pružan iz kule,, odakle su mitraljeskom i minobacačkom vatrom zasipani položaji partizana na južnim prilazima gradu. Nakon jednog sata borbe bataljoni su zauzeli čitav niz rovova i izbili mestimično do prvih kuća. Međutim, pred utvrđenim i dobro branjenim bunkerima borci su bili zaustavljeni. Oskudica u municiji naterala ih je da štede metke. Juriši su nastavljeni uz slabu vatrenu podršku, tako da su borci morali da se kreću prema neprijatelju nedovoljno zaštićeni. Oko 10 časova ustaše su počele da se povlače sa Makljena, a odmah za njima su i žandarmi i finansi napustili položaje kod rasadnika. Pad Kozjih stjena, Debelog brda, Makljena i ostalih uporišta spoljne odbrane poljuljao je moral branilaca u gradu, naročito ustaša 20. bataljona,, kojima je ova borba bila prvo vatreno krštenje. Pa ipak, uporna odbrana ustaša Crne legije sprečila je paniku i rasulo. Borba, je dostigla kulminaciju oko podne, kada je partizanski top, trećom granatom, pogodio neprijateljev minobacač. Kada su, uskoro zatim, partizani na juriš zauzeli groblje i neke bunkere, došla je do naglog povlačenja ustaša u gradu. »Mi smo se radi jake navale i nestašice streljiva morali povlačiti u sami grad u rovove«, izvestio je nakon dva dana u Mostaru svoje pretpostavljene zamenik komandira 3. čete 17. ustaškog bataljona, »gdje su nas počeli tući sa bacačima mina a kasnije i bombama, te nam nije ništa preostalo, nego da se probijemo kroz njihove položaje i tako da se spasimo, a što smo i učinili«¹²⁴.

Borba je nastavljena u gradu, ali su se kod branilaca već uveliko osećali znaci panike. Ustaše su napuštale položaje, po-

¹²³ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-2/3); Izjava-D. Jaukovića, tadašnjeg političkog komesara 5. bataljona 3. proleterske brigade.

¹²⁴ Arhiv VII, k. 213, br. reg. 58/7; Navedeni članci i stenografske beleške.

kušavajući, pojedinačno i u grupama, da se probiju iz grada. Nastupilo je rasulo, koje je kotarski predstojnik, u svom izveštaju od 25. jula, ovako opisao:

»Oko pola dva poslije podne vidio sam kako natporučnik g. Vukić, komandant garnizona, ide od oružničke postaje (sada stanica Narodne milicije — prim. M. L.) prema gostionici i na mostu zastade, te povika na borce da ne smiju popustiti jer da će svakoga streljati tko se povuče sa položaja... Nakon toga sam otišao sa puškom na naše položaje sa oružnikom i vidio da je naša odbrana potpuno onesposobljena, a momci u povlačenju. Vratio sam se u grad, ali u zapovjedništvu mjesta nisam našao nikoga. Samo sam susretao mlade ustaše koji su se povukli sa položaja i sišli u grad te sam ih pitao za njihove časnike, a oni su rekli da ne znaju za njih«.¹²⁵

Prozor je bio pred padom. Tu i tamo je još trajao otpor neke usamljene grupice, dok je veći deo posade tražio spas u bekstvu. To je mnogima i pošlo za rukom zahvaljujući činjenici da su se sa zapadne strane, prema Raduši i Ravnom, nalazile slabije snage koje nisu uspele da zadrže ustaše i da spreče njihovo probijanje i izvlačenje iz grada. Najveći deo posade — 210 ustaša i 24 domobrana — probio se preko planina prema Fojnici, dok su 24 ustaše stigle u Jablanicu, preplivavši Ramu. Mala posada (četiri žandarma i dva finansa) koja je čuvala tzv. Crnu ćupriju na Rami, uzvodno od Gračanice, takođe se spasla povukavši se u Ramu¹²⁶.

Oko 15 časova prestala je borba: Prozor je bio oslobođen. I poslednji neprijateljev vojnik, koji je još davao otpor s kule pucajući iz svog puškomitraljeza, bio je pogođen, ali je skočio u provaliju da ne bi partizanima pao u ruke. Ova značajna pobjeda postignuta je uz neznatne gubitke jer su poginula samo tri a ranjena četiri partizana. Gubici neprijatelja nisu poznati, ali je, prema neprijateljevim podacima, uspelo da se probije iz Prozora oko 270 vojnika, tako da je ostatak posade, oko 190 vojnika, poginuo ili bio zarobljen. U gradu je zaplenjena izvesna količina oružja i opreme (12 puškomitraljeza, 2 mitraljeza, 1 minobacač i veći broj pušaka)¹²⁷.

U borbama za Prozor 3. proleterska brigada i 4. bataljon 1. proleterske brigade ispoljili su puno umešnosti i hrabrosti. Iako nisu imali teška oruđa, bez kojih je bilo gotovo nemoguće

¹²⁵ Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/12-1.

¹²⁸ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 213, br. reg. 58/7; Izveštaj komandira žandarmerijske stanice Rama od 17. jula (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 9/1-1); Izveštaj komandira žandarmerijske čete Jajce od 23. jula (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 5/1-6).

¹²⁷ Navedeni članci i stenografske beleške; Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 213, br. reg. 58/7, k. 147, br. reg. 9/1-1; V. Dedijer, Dnevnik, I deo, str. 224—5.

napadati na utvrđenja, bataljoni su jurišali na bunkere i rovove sa ručnim bombama i, usled nedostatka municije, uz slabu vatreću podršku automatskog oružja. Doduše, neprijateljeva posada, izuzev četvu Crne legije, nije pokazala naročitu upornost jer je bila pokolebana, a i njena borbena vrednost bila je nešto slabija. Posle pada položaja u spoljnoj odbrani, koji su se nalazili na brdima iznad Prozora, branilac se, sateran u grad, našao u nepovoljnoj situaciji da se brani iz udoline. Na posadu je naročito deprimirajuće uticalo saznanje da je ona prepuštena sebi, da pomoć iz susednih garnizona neće stići. Čak ni avioni toga jutra nisu leteli nad gradom zbog loših vremenskih prilika¹²⁸. Mada se posada već oko podne nalazila u gotovo bezizlaznoj situaciji, ipak je veći broj ustaša uspeo da izbegne uništenje probivši se relativno lako iz grada. Da su na severozapadnu stranu, naročito prema selu Gmićima, bili prebačeni jači delovi, ustaše, verovatno, ne bi uspele da se probiju iz grada ili bi, pak, taj proboj platile velikim gubicima. Ovako, propuštena je prilika da se neprijatelju nanesu znatno veći gubici i da se dođe do veće količine ratnog plena. Ponovio se, dakle, unekoliko, slučaj Konjica.

Još 11. jula, dok je 3. proleterska brigada, zajedno sa 4. bataljonom 1. proleterske brigade, bila angažovana prema Prozoru, 1. proleterska brigada je pristizala, po delovima, u rejon sela Pothuma, Pačarana i Kostajnice. Naređenjem vrhovnog komandanta bilo je predviđeno da se njeni bataljoni u toku noći prebace preko reke Rame kod sela Gračanice i izbiju u sela Paroš, Skrobučane i Donje Višnjane, gde će se odmoriti i pripremiti za nove zadatke koje im je vrhovni komandant namenio. Pošto je, u toku iste noći, predstojao napad na Prozor u čiji se uspešan ishod nije sumnjalo, to je bilo predviđeno da 1. proleterska brigada, nakon kraćeg odmora, nastavi pokret prema selu Ravnom, zaobilazeći Prozor s južne i zapadne strane. Trebalo je da ova brigada, nastupajući na zapad, zadrži ulogu leve pobočnice i obezbeđuje grupu brigada sa juga i jugozapada. Kada je primio vesti o sukobu 4. bataljona 1. proleterske brigade i ustaša u rejonu sela Naukovića, vrhovni komandant je iste večeri pozvao k sebi u Solakovu Kulu Stab 1. proleterske brigade¹²⁹ i upoznao ga s odlukom da se napad na Prozor odloži za jedan dan zbog događaja koji su se toga prepodneva odigrali. Brigada je, u vezi s tim, dobila zadatak da izbije zapadno od Prozora, u sela Podbor, Ščit i Kopčiče, očisti ova sela

¹²⁸ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-1, 2.

¹²⁹ Stab brigade nije raspolagao topografskom kartom reiona Prozor (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 40-2).

od neprijateljeve milicije i pripremi se za nastupanje preko Ravnog ka Sujici i Duvnu¹³⁰.

U toku 12. jula 1. proleterska brigada je u Gračanici prešla preko reke Rame i izbila u predviđeni rejon. Sledeće noći ona je nastavila pokret prema Šćitu, malom selu, oko 7 km jugozapadno od Prozora i nedaleko od komunikacije Prozor — Sujica, i prema ostalim selima oko izvornog dela Rame. Pošto su, u toku pokreta, dobijena obaveštenja da se u Šćitu nalazi manja posada, sastavljena od ustaša, žandarma i milicionera, to je Stab brigade uputio 6. i 3. bataljon i topovski vod da je napadnu i unište. Zauzimanje ovog neprijateljevog uporišta bilo je nužno iz više razloga. Pre svega, time bi bila uklonjena prepreka na putu prema Ravnom, a sem toga, padom Šćita bila bi presečena i treća komunikacija koja je vodila u Prozor, te bi se njegova posada našla potpuno odsečena i lišena pomoći iz Sujice i Duvna. Time se jedinicama koje su napadale Prozor pružala značajna pomoć.

U Šćitu se nalazila, smeštena u manastirskoj zgradi, žandarmerijska stanica, u kojoj je bilo četrnaest žandarma. Ovima su, u slučaju potrebe, mogli da priteknu u pomoć i naoružani milicioneri, kojih je u selu bilo petnaest. Kada su stigle vesti o nastupanju jake partizanske grupe preko komunikacije Sarajevo — Konjic na zapad, uznemirenje je zahvatilo i posadu ovog sela. Naročito su uzbuđeni bili fratri u manastiru, koji su bili poznati kao ustaše. Starešina manastira je više puta telefonom tražio pomoć iz Prozora, Bugojna i Sarajeva — ali uzalud. Tek 9. jula, kada je u Prozor stigla iz Bugojna četa 17. ustaškog bataljona, izdvojen je jedan njen vod od 27 ustaša i upućen u Šćit. Komandir voda, komandir žandarmerijske stanice i gvardijan su odmah napravili plan odbrane. Pošto su trospratna manastirska zgrada i crkveni toranj predstavljali najjače objekte, iz kojih se, zbog njihovih čvrstih zidova¹³¹, mogao pružati uspešan otpor, doneta je odluka da se oni posednu, a da se jedan deo ljudstva rasporedi u rovovima oko sela. U duhu te odluke, na kojoj su naročito insistirali fratri, na zvonik crkve je postavljen puškomitraljez, dok je u manastiru smešteno jedno odeljenje ustaša¹³².

¹³⁰ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 25; Arhiv VII, k. 2015, br. reg. 1/1; Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 12. jula u 11,30 časova (AIRPJ, br. 3223).

¹³¹ Komandant 1. proleterske brigade je 14. jula u 8,30 časova, odmah po zauzimanju Šćita, pisao vrhovnom komandantu da je samostan bio prava tvrđava, sa zidovima metar debljine (Arhiv VII, k. 3. br. reg. 40-2).

¹³² Izveštaji komandira žandarmerijske međustanice Šćit od 19. jula i 23. avgusta (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 5/1-5, k. 148, br. reg. 11/5-1); Izjava pomoćnika župnika od 17. jula (V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 227).

Borbe koje su 10. i 11. jula vođene oko Prozora nagovestile su da će partizani izvršiti napad i na Šćit. Posada je zbog toga bila u punoj pripravnosti u rogovima, spremna da dočeka i odbije napad. U toku noći 12/13. jula primljeni su izveštaji da su partizani već stigli u selo Kovačevo Polje i da se kreću ka Proslapu, Šćitu, Kopčićima, Podboru i ostalim susednim selima. Bilo je jasno da će napad uslediti za koji čas. I zaista, u zoru su se pred položajima pojavili partizani. Borci 6, 3. i 1. bataljona su u snažnom jurišu zauzeli neke rovove. Neprijatelj je davao otpor, ali je bio prinuđen da se, posle petosatne borbe, povuče u manastir, ostavivši više mrtvih. Posada jednog bunkera, koju je sačinjavalo pet žandarma, bila je savladana: trojica su bila zarobljena, dok su dvojica uspela da pobegnu presvučeni u građanska odela. I izvesnom broju ustaša i milicionera je pošlo za rukom da umakne. Ostatak posade — 4 žandarma, 14 ustaša i 4 milicionera — zabarikadirao se u manastiru i nastavio da pruža otpor. Partizani su u nekoliko navrata pokušali da jurišem prodru u utvrđenu zgradu, ali su bili odbijeni. Ustaše i žandarmi, kojima su se pridružili fratri, davali su ogorčen otpor, nadajući se da će im stići pomoć iz Prozora ili, možda, iz Duvna i Sujice. Štabovi bataljona su se našli u dilemi kako da unište posadu a da ne oštete crkvu. Pošto su pozivi na predaju, uz uveravanje da je Prozor pao, bili odbijeni, ostala je kao poslednja mera da se manastir zapali i posada tako prinudi na predaju. Mada je bio svestan delikatnosti jedne takve mere, koju će ustaše i katolički sveštenici, koji su u većini bili ustaški raspoloženi, iskoristiti u propagandi protiv partizana, Stab brigade se ipak odlučio da pribegne tome jer je bilo očigledno da su crkvu oskrnavile ustaše time što su je pretvorile u utvrđenje. Oko 9 časova topovskom i minobacačkom vatrom bile su zapaljene crkva i mala kapela u kojoj se nalazila biblioteka. Vojnici koji su se nalazili u crkvi povukli su se u manastir, sem dvojice ustaša koji su izgoreli na tornju crkve. Ubrzo se vatra proširila i na jedan kraj manastirske zgrade, ali je zabarikadirana posada uspela da je lokalizuje. Jednoj grupi boraca pošlo je za rukom da se sa suprotne strane zgrade probije do prozora i ubaci benzin. Međutim, ustaše su ugasile vatru i bombama odbile juriš. I pored više snažnih juriša i nekoliko pogodaka topovskih granata i minobacačkih mina, neprijatelj je uspeo da se u toku dana održi. Pošto su se uverili da je Prozor pao i da je dalje zadržavanje u opsednutom manastiru besciljno, a kako se počeo osećati i nedostatak municije, ustaše i žandarmi su rešili da se u toku noći probiju. Oko 3 časa 14. jula, koristeći se pomrčinom i kišom, preostali deo posade napustio je manastir, iziživši kroz prozore, i uputio se

na sever, u pravcu sela Jaklića. U manastiru je ostao samo jedan fratar i jedan ranjeni ustaša. Sticajem okolnosti, na pravcu kojim se neprijatelj izvukao nije u tom trenutku bilo partizana, jer je tu bio spoj između 6. i 3. bataljona, a i budnost boraca je bila popustila usled zamora i kiše. Svi neprijateljevi vojnici, osim jednog koji je poginuo i gvardijana koji je bio uhvaćen, uspeli su da stignu na planinu Radušu, a nakon nekoliko dana (18. jula) u Duvno, gde su zatekli i žandarme koje su partizani bili zarobili u Sćitu 13. jula i odmah pustili na slobodu¹³³.

U borbama u Sćitu partizani su imali šest poginulih boraca, među kojima i dva artiljerca, i desetak ranjenih. To su, od početka nastupanja, bili najveći gubici 1. proleterske brigade¹³⁴.

Odmah posle uništenja ovog ustaškog uporišta, u Sćit je stigla jedna patrola iz bataljona »Vojin Zirojević«, koju je Stab 1. brigade uputio u Prozor da bi Vrhovnom štabu dala potrebne podatke. To je bio prvi dodir proleterskih brigada sa dalmatinskim partizanskim jedinicama. Pošto je veza bila uspostavljena, u Vrhovni štab su ubrzo stigli i predstavnici Štaba 4. operativne zone Hrvatske¹³⁵.

Ustaška milicija iz okolnih sela, zaplašena dolaskom partizana, pobjegla je, većim delom, u planine. Mada je, zbog njenih zločina u susednim srpskim selima Vukovskom i Ravnom, bilo osnova da se prema njoj preduzmu oštre represivne mere, ipak partizani nisu njima pribegli. Stab 1. proleterske brigade je imao dovoljno politički dalekovidosti i širine da je mogao oceniti da bi takve mere bile politički neoportune. U interesu suzbijanja nacionalne i verske netrpeljivosti, koja je u tom kraju, kao i u mnogim drugim, dobila razmere međusobne borbe do istrebljenja, trebalo je ispoljiti i dosta strpljenja i širokogrudosti da bi se kod zavedenog naroda pokazala sva besmislenost bratoubilačke borbe koju su raspirivali okupatori i ustaše, a posebno katolički sveštenici, čiji je uticaj u tom kraju bio znatan. Stab 1. proleterske brigade je o tome ovako izvestio vrhovnog komandanta još istog jutra kad je Sćit bio oslobođen:

¹³³ Izveštaji Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 13. jula u 8 i 22,30 časova i od 14. jula (AIRPJ, br. 3224 i 4461; Arhiv VII, k. 3, br. reg. 40-2); Arhiv VII, k. 147, br. reg. 5/1-5, 6, 23/1-5, k. 148, tor. reg. 11/5-1, 43/2-2; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1-2, k. 1985, br. reg. 2-2); V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 227; N. Šimić: »Nisam bio sam«, str. 422-432.

¹³⁴ V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 227; Dr S. Božović: »Lonče mleka* <Prva proleterska, knj. 1, str. 424>; Dnevnik M. Miličevića, borca 3. bat. 1. prof. brig. (Zaplenjen kod Bugojna 20. VIII 1942).

¹³⁵ Arhiv VII, k. 3, br. reg. 40-2.

»Po svedočanstvu sveg stanovništva partizanski raspoloženi stanovnici ovih sela su oni koji su nemilosrdno spalili partizanska sela prema Vukovskom. Smatramo ipak, obzirom da je ovo stanovništvo katoličko, da treba da budemo što uyjavniji. Jedino ćemo pitanje predaje oružja postaviti najstrožije.«¹³⁶

Bataljoni 1. i 3. proleterske brigade, odmah po dolasku u ovaj rejon, održavali su po selima zborove i konferencije na kojima su objašnjavali ciljeve narodnooslobodilačke borbe. Svojim držanjem i radom, a posebno odnosom prema zavedenim milicionerima, kojima je samo oduzeto oružje, bez primene ikakvih kaznenih mera¹³⁷, jedinice su uspele da vrlo brzo razbiju nepoverenje naroda i da steknu njegovu naklonost, koja će se kasnije, za vreme dužeg boravka drugih partizanskih jedinica (5. proleterske i 10. hercegovačke brigade), još više povećati i manifestovati pristupanjem većeg broja boraca u partizanske jedinice i stvaranjem Ramskog NOP odreda¹³⁸.

Za pad Prozora i Šćita vrlo brzo se saznalo u svim okolnim mestima, i strah je obuzeo ustaške vlasti u njima. Žandarmerijska stanica u selu Rakitnom, oko 40 km jugozapadno od Prozora, u kojoj se nalazilo šest žandarma, obavestila je 16. jula svoju pretpostavljenu komandu u Mostaru da su partizani stigli i u njen rejon i da su mnoge porodice, sa svojom stokom, napustile planinu i vratile se u svoja sela u Hercegovini. Komandir žandarmerijske stanice je pokušao da stanovnike, koji su već bili naoružani, mobilise u borbu protiv partizana. Međutim, njegov pokušaj je propao: seljaci su odgovorili »da su svoje oružje i municiju sklonili i da se ne misle odupreti partizanima . . . « Komandir stanice je potom zatražio da se u njegov rejon upute vojne jedinice koje bi sprečile prodor partizana prema jugu. Kako domobranska 6. pešadijska divizija u Mostaru nije raspo-

¹³⁶ Isto.

¹³⁷ Štab 1. proleterske brigade je pisao vrhovnom komandantu 17. jula sledeće:

»1) Ovog časa primismo 17 pušaka koje je 1. bataljon prikupio u s. Rumboci juče i jutros. Većina seljaka predala je oružje dobrovoljno. Ako drugačije ne naredite stupićemo u vezu sa bataljonom »Vojin Zirojević« (Livanjski odred Dinarske brigade) i predaćemo mu ove puške

2) Seljacima, domobrancima i ustašama iz s. Šćita i okolnih sela, koji se kriju u šumama i pećinama južno od sela Kovačevo Polje, poslali smo pismo u kome ih pozivamo da se vrate svojim kućama, s tim da onima koji, u znak da neće da se bore protiv Narodnooslobodilačke vojske, predaju oružje garantujemo život i imovinu. Pismu smo priložili dve poslednje radio-vesti Vrhovnog štaba« (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 19-2).

¹³⁸ U istom pismu je još stajalo da će, prema izjavi jednog druga iz bataljona »Vojin Zirojević«, svi omladinci iz sela Kovačevo Polje poći odmah u partizane, a da će im se pridružiti i stariji, ako bude oružja.

lagala potrebnim snagama, to je ovaj zahtev iz Rakitnog prosleđen italijanskoj diviziji »Murde«. Italijani su, kako se moglo i očekivati, odgovorili da »ne mogu udovoljiti traženju pošto se Rakitno nalazi u zoni van nadležnosti divizije«¹³⁹.

Većina stanovnika Prozora i okolnih sela rado je primila partizane. U Prozor je iz sela Uzdola odmah stigao Vrhovni štab. Preduzete su mere da se život u gradu normalizuje. One ustaše koje su uspele da pobjegnu izvestile su komande u Mostaru, Bugojnu i Travniku da su građani Prozora i stanovnici okolnih sela izrazili svoje simpatije prema partizanima. Čak su tvrdili da je, za vreme borbe u Prozoru, na njih pucano iz muslimanskih kuća i da se nijedan musliman nije borio protiv partizana. Zapovedništvo 3. domobranskog korpusa je, na osnovu tih vesti, zaključilo da su partizani zauzeli Prozor zahvaljujući izdaji meštana, o čemu je odmah obavestilo i Glavni stožer. Pukovnik Šimić, kome je bio potčinjen garnizon u Prozoru, tražio je od 3. domobranskog korpusa da se grad bombarduje u cilju odmazde. No, pošto domobranski avioni sa rajlovačkog aerodroma nisu mogli da lete zbog lošeg vremena, to prvog dana nije moglo biti udovoljeno njegovom zahtevu. A za sledeći dan, 14. jul, avioni su već imali niz važnijih zadataka. Izviđački avioni, koji su u nedostatku bombardera, korišćeni i za tučenje ciljeva na zemlji, dobili su zadatak da izviđaju dolinu Vrbasa, zbog pojave 2. i 4. proleterske brigade oko Donjeg Vakufa i Bugojna, zatim Glamoč i Livno, zbog pogoršanja situacije na tom području, kao i okolinu Vlasenice i Han-Pijeska, jer je bilo javljeno da istočnobosanski partizani pripremaju napad na ta dva mesta. Transportni avioni su bili angažovani celog dana na prebacivanju materijala i ljudstva u Mostar, pošto je komunikacija Sarajevo — Mostar bila porušena. Za bombardovanje Prozora mogao se koristiti samo jedan izviđački avion, što je, po mišljenju komandanta korpusa, bilo nedovoljno. Zbog toga, je, preko komandanta 6. divizije u Mostaru, zatraženo da Italijani upute svoje bombardere na Prozor. Komanda italijanskog 6. armijskog korpusa je udovoljila ovoj molbi. U toku 15. jula dva italijanska bombardera iz 69. eskadrile, sa mostarskog aerodroma, bombardovali su Prozor, bacivši 24 bombe po 50 kg, od kojih je poginulo osam boraca, a bilo je žrtava i među građanstvom. U gradu se tada nalazio i vrhovni komandant, koji je upravo primio rukovodioce bataljona »Vojin Zirojević«. Dve bombe su pale na zgradu poreske uprave, u kojoj se u tom trenutku nalazio veći broj vojnih i političkih rukovodilaca iz 3. proleterske brigade, okupljenih na nekom savetovanju, ali, sre-

¹³⁹ Arhiv VII, k. 191, br. reg. 49/5-1, 2.

ćom od eksplozija nije niko poginuo. Istovremeno je i domobranski izviđački avion bombardovao neka sela oko Prozora, ne pričinivši veće štete¹⁴⁰.

9. — *Odluka Vrhovnog štaba o držanju slobodne teritorije u Prozorskoj kotlini i u dolini Rame*

Posle oslobođenja Prozora i Sćita, i dan ranije, Gornjeg Vakufa spojile su se obe kolone — južna i severna. Stvorena je slobodna teritorija koja je mogla da posluži kao operativna osnovica pogodna za dalja dejstva u pravcu Bosanske krajine i Dalmacije. Prostrano slobodno područje, čije je središte u tom trenutku bio Prozor, moglo je grupi brigada da posluži i kao podesna baza za odmor i snabdevanje. Sem toga, s te teritorije su brigade mogle da dejstvuju na komunikaciju Sarajevo — Mostar, a, po potrebi, preko Neretve, ka istočnoj Hercegovini ili, preko planine Čvrsnice, ka zapadnoj Hercegovini. Za Vrhovni štab je bilo posebno važno da ostvari kontakt s jedinicama koje su ostale na Zelengori — sa 5. proleterskom brigadom i Hercegovačkim odredom — is partijskim rukovodstvima i partizanskim grupama ostavljenim u Crnoj Gori i Hercegovini. A za taj zadatak mogla je da posluži slobodna teritorija u dolini Rame i u Prozorskoj kotlini, jer su se sa nje, preko planinskog masiva sa obe strane Neretve u njenom gornjem toku, mogli upućivati kuriri, pa i manje jedinice, do Zelengore, i, dalje, u Hercegovinu i Crnu Goru. Tako se tim putem mogla održavati veza s jedinicama i pozadinskim grupama koje su bile ostavljene da pod vrlo teškim uslovima dejstvuju na teritoriji kojom su zavladaali četnici. Moralo se još računati i na mogućnost da se 5. proleterska brigada i Hercegovački odred neće moći održati na Zelengori i da će biti prinuđeni da se probijaju za brigadama, prema Bosanskoj krajini. U tom slučaju, njima se mogla najpre i najefikasnije pružiti pomoć, u cilju prihvata, upravo sa slobodne teritorije oko Prozora. Zbog svega toga, kao i zbog mogućnosti da se razvije politička aktivnost na toj teritoriji s kojom je narodnooslobodilački pokret praktično došao prvi put u dodir, Vrhovni štab je smatrao da treba održati Prozor. Po njegovom mišljenju, opasnost od neprijateljeve intervencije u tom trenutku pretila je jedino sa pravca Rame, malog mesta i železničke stanice na ušću istoimene reke u Neretvu, gde su se nalazile italijanske trupe. Prema podacima obavještajnih organa, u toku poslednja dva-tri dana u Jablanicu i

¹⁴⁰ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-1, k. 76, br. reg. 31/16-2, 3/12-1, 3/24-1; V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 226; Dnevni izveštaji italijanskog vazduhoplovstva (Arhiv VII, k. 151, br. reg. 4/9-1-23).

Ramu su pristizale iz Mostara neke italijanske pešadijske i artiljerijske jedinice, te se moglo pretpostaviti da će one pokušati da uz dolinu Rame prodru ka Prozoru i ponovo zauzmu to mesto. Da bi zatvorio taj pravac, Vrhovni štab je prema Rami ostavio izvesne delove 3. proleterske brigade, dok je prema Konjicu i komunikaciji Konjic — Bradina uputio Konjički bataljon. Pošto se, zbog teške prohodnosti, neprijatelj mogao kretati, uglavnom, u zahvatu komunikacije, to je Vrhovni štab naredio da se izvrše zaprečavanja i rušenja na drumu Rama — Prozor. Još pre oslobođenja Prozora bili su spaljeni drveni mostovi; ostalo je još da se poruši gvozdeni most dužine 12 metara, što je minersko odeljenje pionirskog voda 1. proleterske brigade i učinilo 15. jula¹⁴¹.

Bojazan da će neprijatelj pokušati da povrati Prozor nije bila opravdana. Italijan-i su, doduše, tek posle dugog insistiranja vlade NDH i Nemaca, pristali, nerado, da se angažuju u dolini Neretve, te su koncentrisali u Rami tri pešadijska bataljona, dva artiljerijska diviziona i vod tenkova. Prema tome, bile su tačne vesti o dolasku jačih italijanskih snaga u Ramu, te je bilo i razumljivo strahovanje Vrhovnog štaba da će se te snage uputiti uz dolinu Rame ka Prozoru. Međutim, Italijani su imali sasvim druge namere: ovladati Konjicom i, po uspostavljanju domobranskog garnizona, povući se u Mostar. Oni su tu svoju nameru i ostvarili: njihova borbena grupa je 14. jula krenula iz Rame ka Konjicu (a ne ka Prozoru, kako je pretpostavljao Vrhovni štab), a već 19. jula je napustila Konjic, povukavši se u Jablanicu i Mostar. U Rami je, kao i ranije, ostala samo manja posada¹⁴².

Zapovedništvo 3. domobranskog korpusa je gajilo izvesne nade da će Italijani ipak intervenisati ka Prozoru. Ono je 15. jula izjutra obavestilo Glavni stožer da »Italijani izveštavaju da se u području Jablanice prikupljaju tri bojne i jedan topnički sklop za eventualne pothvate prema Konjicu i Prozoru«. Ali su se te nade još istog dana raspršile kada su dobijena obaveštenja da su italijanske trupe krenule iz Rame za Konjic i da ni u njemu ne nameravaju ostati duže od četiri — pet dana. A iz drugih pravaca se ka Prozoru nije moglo intervenisati. Pogotovu ne iz najbližih garnizona — iz Bugojna, Kupresa i Donjeg Vakufa, jer je tim mestima pretela neposredna opasnost od partizana koji su im se približavali, preteći da ih svakog trenutka napadnu i zauzmu. Uostalom neprijateljevi štabovi nisu mogli misliti samo o Prozoru. I sudbine ostalih garnizona

¹⁴¹ Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 17. jula (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 19-2); Arhiv VII, k. 147, br. reg. 9/1-1.

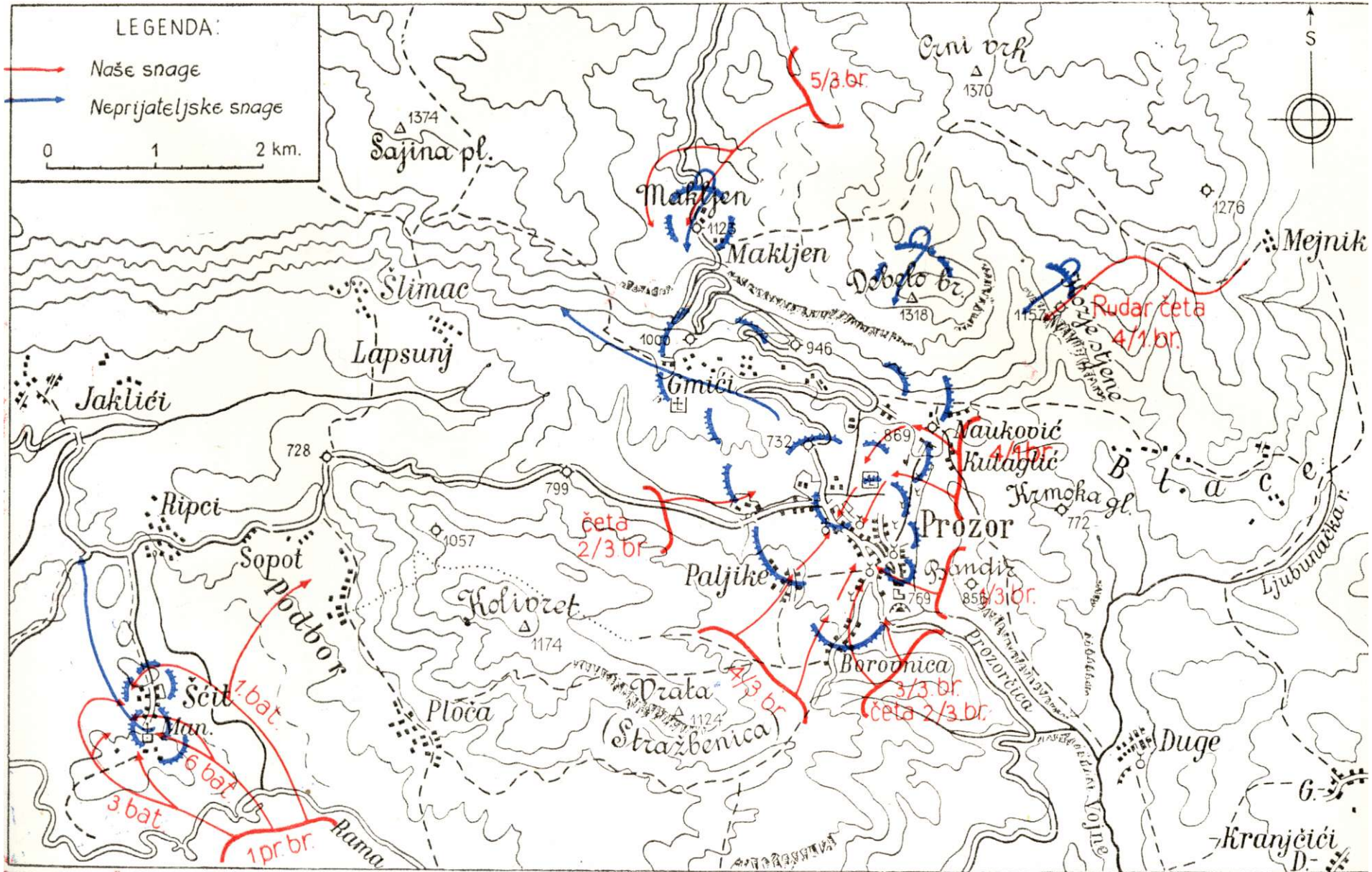
¹⁴² Borbena relacija italijanske divizije »Murde« za jul 1942 (Arhiv VII, k. 94, br. reg. 3/3-1).

su bile u pitanju. Glamoč je već više dana bio okružen. Njegova se posada, koja je dosta uspešno odolevala neprekidnim napadima krajiških partizanskih jedinica, nalazila u kritičnoj situaciji, bez realnih izgleda da izdrži ukoliko joj se ne pruži pomoć: sa zemlje, jer snabdevanje iz vazduha nije predstavljalo takvu pomoć koja bi mogla spasti posadu od uništenja. Jedan pokušaj pukovnika Šimića da joj iz Mrkonjić-Grada priskoči u pomoć propao je, jer su krajiški partizani razbili domobrane i četnike, odbacivši ih u Mrkonjić-Grad. A na drugi se pokušaj nije moglo ni pomišljati u situaciji kad su proletherske brigade prodrle u dolinu Vrbasa i u Prozorsku kotlinu. Garnizoni u Šujici, Duvnu i, naročito, u Livnu takođe su tražili pomoć, jer su se osetili ugroženim kako od proletherskih brigada koje su nastupale sa istoka, tako i od mesnih krajiških i dalmatinskih jedinica, čija je aktivnost tih dana oživela. Zahtevi za pomoć su dolazili i od posada Han-Pijeska i Vlasenice, koje je grupa istočnobosanskih udarnih bataljona bila uznemirila svojim pokretima. Javljalo se i o aktivnosti jače partizanske grupe (5. proletherske brigade i Hercegovačkog odreda) u rejonu Kalinovika, Jeleča i Foče. A naročito su učestala traženja iz Srema, Slavonije i drugih krajeva NDH gde su partizani pojačali dejstva na komunikacije, napadali manje posade i vršili ekonomsku sabotazu spaljivanjem žetve i uništavanjem vršalica. U takvoj situaciji, kad su potrebe za mnogobrojnim akcijama i intervencijama prevazilaze mogućnosti, jer je nedostajalo snaga pomoću kojih bi se udovoljilo svim zahtevima, zauzimanje Prozora i Gornjeg Vakufa bilo je potisnuto u drugi plan. Trebalo je u tom trenutku misliti kako da se odbrane i spasu ostali ugroženi garnizoni, pa tek onda, ako se u tome uspe, mogle su se preduzeti akcije za zauzimanje Prozora i Gornjeg Vakufa. A kako to postići — rešavanje toga teškog problema mučilo je rukovodioce 3. domobranskog korpusa, 1. stajaćeg ustaškog zdruga i Glavnog stožera. Raspoloživih trupa nije bilo, jer su domobranske i ustaške jedinice bile prisiljene da ostanu u svojim garnizonima, uglavnom južno od Save, zbog opasnosti koja je i tim garnizonima pretila od partizana, a delimično i od četnika iz Srbije, Sandžaka i Crne Gore koji su nastojali da pređu u istočnu Bosnu. Jedino su se prema proletherskim brigadama mogle uputiti brdske brigade, dobro naoružane i obučene jedinice, koje su došle sa obuke iz Nemačke i nisu bile vezane za određene garnizone. Međutim, one su se većim delom nalazile u sastavu borbene grupe »Zapadna Bosna« i već više od mesec dana vodile su borbe na Kozari, a delom i u Slavoniji, gde su partizani bili vrlo aktivni. Tim jedinicama su raspolagali Nemci, jedino su oni odlučivali o njihovoj upotrebi. A za nemačke štabove, kao što je već rečeno, bilo je najvažnije ono što se dešava u njih-

voj okupacionoj zoni. Bezbednost saobraćaja na komunikacijama Zagreb — Beograd i Brod — Sarajevo, smirenje u industrijskim rejonima u dolini Bosne, oko Tuzle, Prijedora, na šumskim područjima srednje Bosne i Slavonije, iz kojih su eksploatisali drvo, nesmetano obavljanje žetve u poljoprivrednim rejonima Srema i Slavonije — sve su to oni pretpostavljali događajima i razvoju situacije u italijanskoj okupacionoj zoni. Zbog toga, sve dok ne raščiste situaciju u svojoj zoni, nisu ni pomišljali da brdske brigade izdvoje ispod svoje komande i da dozvole njihovo angažovanje u italijanskoj okupacionoj zoni. Pa čak i tada, sredinom jula, kada je ofanziva na Kozari bila već pri kraju, oni nisu mogli da s Kozare upute brdske jedinice u susret proleterskim brigadama, jer su planirali njihovo angažovanje u borbama protiv partizana u svojoj okupacionoj zoni (Banija, Kordun, Slavonija i Srem).

Domobranskim i ustaškim zapovednicima ostalo je, dakle, samo jedno: odbraniti ugrožene garnizone Donji Vakuf, Bugojno, Kupres, Šujicu, Duvno, Livno, Mrkonjić-Grad i Jajce. Istina, snage koje su im u tom trenutku stajale na raspolaganju za izvršenje tog zadatka bile su nedovoljne, ali je prebacivanje bataljona Crne legije iz istočne Bosne u dolinu Vrbasa, koje je bilo u toku, ulivalo nadu da će te jedinice i još neke ustaške i domobranske čete, toliko ojačati posade ugroženih mesta da će one moći da odole prvim naletima proleterskih brigada i da se održe dok se ne preduzmu zamašnije akcije za čvršće posedanje teritorije III i II zone, koju su Italijani napustili. Najvažnije je bilo prebroditi prvu krizu, koja je bila zahvatila čitavo prostrano područje između srednjeg toka Neretve, Vrbasa i Dinare, u koje su prodrle proleterske brigade. U tim trenucima, više nego ikad, bila je potrebna pomoć Italijana, koji su iz svojih garnizona u dolini Neretve i iz Imotskog, Sinja, Knina i Bosanskog Grahova mogli da pruže efikasnu pomoć Duvnu, Šujici, Livnu i Glamoču, pa i Kupresu i Bugojnu. Iako su izgledi za angažovanje Italijana ka tim mestima bili slabi, ipak je od njihovih komandi u Mostaru i Splitu i od Komande 2. armije u Sušaku neprekidno tražena pomoć. Verovalo se da će nepovoljan razvoj situacije u zaleđu obalskog pojasa, do kojeg je došlo prodorom proleterskih brigada, ipak uznemiriti Italijane, prisiliti ih da taj prodor očne kao direktnu opasnost i za svoje pozicije duž obale i bližeg zaleđa. Zbog toga su italijanske komande gotovo svakodnevno izveštavane o razvoju događaja u III zoni i upozoravane da je situacija vrlo kritična: 12. jula je 3. domobranski korpus zamolio intervenciju Italijana iz Mostara u pravcu Prozora, 15. jula je isti korpus uputio molbu da Italijani pruže pomoć Livnu i da ne povlače svoje trupe koje su osiguravale železničku prugu

BORBE ZA OSLOBOĐENJE PROZORA I SCITA
(13—14. VII 1942)

Skica 7

severno od Mostara, 17. jula je italijanskoj diviziji u Mostaru predočeno »da su Bugojno i Donji Vakuf ugroženi« itd.¹⁴³.

Italijani su, međutim, smatrali: za situaciju u napuštenoj zoni odgovorni su rukovodioci oružanih snaga NDH, koji su dužni da se brinu kako da zaustave prodor proleterskih brigada i održe svoje garnizone; italijanske trupe biće angažovane samo u slučaju ako njihove pozicije na obalskom području budu ozbiljnije ugrožene. Tako je, na primer, komandant 6. armijskog korpusa, čije je okupaciono područje obuhvatalo Hercegovinu i deo Dalmacije od Dubrovnika do Drvenika sa ostrvom Hvarom, smatrao da je, posle izbacivanja partizana i ponovnog zauzimanja Konjica, situacija konsolidovana i opasnost od oživljavanja ustaničkih borbi otklonjena. Ipak, u raspisu koji je 7. jula uputio potčinjenim divizijama, taj komandant je skrenuo pažnju »da se primećuje poneki simptom obnove malih grupa partizana« i da je u vezi s tim, potrebna najveća opreznost¹⁴⁴. Naglasivši da se »ne sme počivati na lovorikama« i da je »apsolutna nužda kojoj nas uči iskustvo prošlog perioda ugušiti još u začetku prva žarišta«, on je upozorio potčinjene štabove da uvek moraju imati na raspolaganju trupe obučene i spremne za brzu intervenciju i da operacije protiv partizana treba da budu što bolje pripremljene »kako bi se izbeglo da se one pretvore u uzaludan napor jedinica, bez rezultata«.

Zatim je istakao: ukoliko bi se, pak, usled oživljavanja ustaničkih borbi ili usled prodiranja partizanskih grupa sa drugih područja na teritoriju njegovog korpusa, ukazala potreba za vojničkim intervencijama i za preduzimanjem većih ili manjih operacija, u tom bi slučaju trebalo angažovati četničke jedinice, kako bi se vlastite trupe poštedele gubitaka. »Neka se racionalno i celishodno upotrebe antikomunističke snage (četnici — prim. M. L.) i učini predlog ovoj komandi za intervenciju takvih jedinica u većem obimu«, zaključio je general Dalmaco, komandant 6. armijskog korpusa, upozorivši na to da se opasnost može ukazati sa severa i zapada, misleći na proleterske brigade i na dalmatinske jedinice iz oblasti Biokova.

Ni komandant 18. armijskog korpusa, čije su se jedinice nalazile u Dalmaciji i, do napuštanja III zone i dela II zone, u Bosni (između Neretve na istoku, demarkacione linije na severu i linije Sanski Most — Bos. Petrovac — Srb na zapadu), nije bio u stanju da, zbog novonastale situacije u dolini Vrbasa i Rame, angažuje svoje trupe na tim ugroženim područjima. Mada su proleterske brigade, prelaskom preko komunikacije Sarajevo — Konjic i izbijanjem na komunikaciju Prozor — Gornji Vakuf —

¹⁴³ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-3, 4; 55/2-5.

¹⁴⁴ Arhiv VII, k. 94, br. reg. 12/1-1.

Bugojno, prodrle na operacijsko područje njegovog korpusa, odnosno divizije »Bergamo«, ipak je taj komandant odbio da interveniše prema Prozoru, Duvnu, Livnu i Glamoču¹⁴⁵. Italijani su zadržali svoje najisturenije garnizone u Prologu, Sinju, Zadarju i Imotskom, obezbeđujući s te linije obalu za čiju su se bezbednost brinuli, u kom cilju su u više navrata preduzimali akcije da bi uništili dalmatinske partizanske jedinice koje su deystvovalе u njenom zaleđu¹⁴⁶. Tako je u vremenu od 10. do 13. jula divizija »Bergamo« izvodila zamašniju akciju protiv Srednjodalmatinskog odreda na Vještica gori, angažujući pet pešačkih bataljona s većim brojem jedinica ojačanja¹⁴⁷.

Italijanske trupe, dakle, nisu mogle da se angažuju protiv proleterskih brigada, jer su se ove tih dana kretale teritorijom za koju su bile nadležne vlasti NDH, i još nisu ozbiljnije ugrozile italijanske pozicije, te su domobranski i ustaški štabovi uzalud očekivali italijansku pomoć¹⁴⁸. Trupe italijanskog 6. i 18. armijskog korpusa samo su pojačavale svoju budnost i pratile razvoj događaja u napuštenoj zoni. Njihovi avioni, sa aerodroma iz Mostara, leteli su nad ugroženom teritorijom da bi pratili kretanje proleterskih brigada, počev od polaska ovih sa Zelengore. Oni su, gotovo svakodnevno, izviđali i bombardovali partizanske kolone na Treskavici, zatim u dolini Neretve, Rame i Vrbasa, a 15. i 18. jula bombardovali su i Gornji Vakuf. Sledećih dana, naročito 19. i 20. jula, italijanski avioni su neprekidno leteli iznad doline Rame i Prozorske kotline, izviđajući tu prostoriju i bombardujući sela za koja su pretpostavljali da se u njima nalaze partizanske jedinice. Naročito su intenzivno

¹⁴⁵ Iako su, prema Zagrebačkom sporazumu, najveći deo svoje okupacione teritorije (III zonu i deo II zone) napustili i predali na upravljanje vlastima NDH, Italijani su i dalje smatrali tu teritoriju svojom okupacionom zonom, koju su samo privremeno ustupili NDH.

¹⁴⁶ Arhiv VII, k. 388, br. reg. 12/1-32, k. 385, br. reg. 27/2-2.

¹⁴⁷ Operativna aktivnost divizije »Bergamo« u toku jula 1942 (Arhiv VII, k. 94, br. reg. 2/5-3).

¹⁴⁸ Iskustvo iz protekle zime i proleća, kada su u neprekidnim borbama s partizanima pretrpeli znatne gubitke i nalazili se u teškim iskušenjima, blokirani u nizu garnizona u Bosni, Hercegovini, Lici i Crnoj Gori, naučilo je Italijane da je borbu protiv partizana u dubljem zaleđu obale bolje prepustiti četnicima, domobranima i ustašama, a sami se angažovati samo onda kada budu neposredno ugrožene njihove pozicije i kada se ne budu mogli osloniti na kvislinške trupe. Takav je slučaj bio u Sloveniji, gde će, počev od avgusta, preduzeti niz zamašnih operacija; zatim na području južne Like i Dalmacije, gde su trupe 5. i 18. armijskog korpusa upravo tih dana izvodile operacije. A što se tiče Bosne, gde su, zbog prodora proleterskih brigada i zbog pojačane aktivnosti krajiških partizanskih odreda nastupile velike teškoće, Italijani su smatrali da svojim saveznicima, ustašama i domobranima, treba pružiti neku pomoć, bar dejstvom svoje avijacije. Pomoć, doduše, mala, više simbolična nego efektivna.

bombardovana sela Parcani, Kopčić i Borovnica, na koja su šest bombardera 69. eskadrile 39. bombarderskog puka i dva aviona 36. eskadrile 5. izviđačkog puka bacili 20. jula 164 bombe od 50, 15 i 12 kg¹⁴⁹. Tom prilikom je bilo ranjeno šest boraca 3. sandžačke brigade. Vrhovni komandant je takođe, dok se vozio automobilom u pravcu Gornjeg Vakufa, bio izložen bombardovanju i mitraljiranju iz jednog aviona¹⁵⁰.

Tako je, sticajem prilika, odluka Vrhovnog štaba o držanju slobodne teritorije u Prozorskoj kotlini i u dolini Rame mogla biti sprovedena u život relativno lako. Neposredne opasnosti od intervencije neprijatelja nije bilo, bar za izvesno vreme, tako da je južna kolona mogla smelije da nastavi svoje nastupanje na zapad — ka Sujici, Duvnu i Livnu. A i severnoj koloni, koja je bila upućena ka dolini Vrbasa, bili su obezbeđeni levi bok i pozadina tako da je dobila veću slobodu manevra i mogla je ispoljiti jaču aktivnost ka Bugojnu i Donjem Vakufu.

¹⁴⁹ Dnevni izveštaji italijanskog vazduhoplovstva za jul 1942, (Arhiv VII, k. 151, br. reg. 4,9-1-23); Izveštaj A. Rankovića i S. Žujovića vrhovnom komandantu od 21. jula (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 46-2).

¹⁵⁰ y Dedijer, Dnevnik, I, str. 229; Izveštaj Štaba 3. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 21. jula (AIRPJ, br. 3279).